

SIASI 'O SISU KALAISSI 'O E KAU MĀ'ONI'ONI 'I HE NGAahi 'AHO KIMUI NÍ • 'OKATOPA 2019

Lahona

Fānau 'oku
Fehangahangai mo e
Ponokalafí—Founga
'e Ala Tokoni ai e 'Ofá,
peesi 36

'Ata Mahino 'o e Vakai mei he
Ongoongoleleí, peesi 12

Founga 'e 5 ne Malu'i Ai 'e
Sisú 'a e Fānaú, peesi 18

Fakamanatu e Ta'u 100 'o e
Ngaahi Tāpuaki 'o e Temipalé
'i he Pasifikí, peesi 28

'OKU 'I
HENI 'A E
SIASÍ

'Anitaniani' alivo **Matakasik**

ā

LATA MEI HE GETTY IMAGES

Ko ha ngaahi mo'oni'i me'a 'eni fekau'aki mo
Matakasikā pea mo e Siasí 'i aí:

Matakalī tu'ufonua
'i he motú

Täiekina fakafonua
lahi tahá: Polinisia,
'Alepea, 'Ēsia, 'Afilika,
mo Falanisē

26

Miliona e kakai 'i
Matakasikaá

Lea fakafonua faka-
ofisialé: Malakasi
mo e Falanisē

12,000

Fakataha'anga
lotu

1986 Fuofua mēmipa Malakasi ke
papitaiso 'i Pōteki, Falaniseé

1990 Kakai 'e toko nima ne
papitaiso mo hilifakinima

1998 Fokotu'u e fuofua misioná

2000 Fokotu'u e fuofua siteikí

'Oku 'Ofa 'a Sīsū He'etau Fānaú

Oku ou fakamoleki ha taimi lahi ke u fakakaukau ki he fānaú. 'Oku ou 'ofa he fānau 'i he siakale hoku fāmilí mo e kaungāme'a. 'Ikai ke ngata aí, 'oku kau 'i he'eku ngāue 'i he makasini 'a e Siasí 'a hono fa'u mo 'ētitā'i 'a e 'ū peesi ma'a e fānau 'i he funga 'o e māmāní. Ka 'i he ngaahi ta'u kuohilí, na'a ku 'ilo'i ai na'e te'eki pē ke u ako 'a e me'a na'e ako'i mai 'e he folofolá fekau'aki mo e fānaú. Ko ia na'a ku fakakaukau leva ke u lau e Fuakava Fo'oú mo e Tohi 'a Molomoná pea tokanga makehe ki he me'a te u lava 'o ako fekau'aki mo e kulupu makehe ko 'ení.

Ko ha ngāue liliu mo'ui mo'oni ia! Ko e taha 'o e ngaahi mo'oni ne u 'ilo'i, ko e mahu'inga tahá ko e ma'u ha mahino lahi ange ki he lahi e tokanga 'a Sīsū ki he fānaú. Na'a Ne toutou malanga ki he fānaú ko ha kulupu pau ne vahe'i mei he ni'ihi kehé. Te tau muimui fēfē ki He'ene tā sīpingá?

'Oku vahevahe 'e he fakamatala ne u tohi 'i he peesi 18 ha konga 'o e ngaahi lēsoni ne u tufi mei he a'usia ako folofola ko iá, 'oku fakataha'i ia mo e ngaahi fakakaukau mo e tānaki mei he kau mataotao 'i he mala'e 'o e ta'ofi e ngaohikoviá.

'Oku matu'aki pelepelengesi 'a e fānaú. 'Oku ou fakatauange pē te tau fengāue'aki fakataha ke malu'i mo fakaivia kinautolu, 'o ohi hake kinau-tolu 'i he founta 'a Sisuú!

'I he 'ofa lahi atu,

Marissa Widdison

Ngaahi Tāpuaki 'o ha
Fakakaukau mei he
Oongoongolelei
Fai 'e Eletā Gary E. Stevenson

12

Ke Hoko pe Kuo Hoko:
Ko e Fehu'i Ia
Eletā Joni L. Koch

24

Ko e Temipale 'i La'ie, Hauai'i:
Ko Ha Senituli 'o e Tānaki Fakatahá
Fai 'e Clinton D. mo Angela R. Christensen

28

Fefa'uhi mo e Ponokalafí:
Malu'i, Tali, pea Fakamo'ui
Fai 'e Joy D. Jones

36

Fakahokohokó

5 Ko Hono Malu'i 'o e Fānaú mei he Ponokalafí ⓘ

6 Ngaahi 'Ata 'o e Tuí ⓘ

Uilisoni Tī Paula—Seni Housei, 'Ulukuai

Ko e taimi na'e hoko ai ha fakatamaki kia Uilisoni peá ne iku 'o mamatea aí pea mate mo hono uaíí hili pē ha taimi nounou mei aí, na'e 'ikai ke ne 'ilo'i 'a e me'a ke faí. Ka na'e 'omi 'e he ongoongoleleí 'a e talí.

8 Ngaahi Tefito'i Mo'oni 'o e Ngāue Fakaetauhí

'Okú Ke Li'aki Nai 'a e Konga Mahu'inga Ko 'Eni 'o e Ngāue Fakaetauhí?

'Oku totonu ke 'oua na'a ngata pē he'etau "tangi mo kinautolu 'oku tangí," ka ke tau "fiefia mo kinautolu 'oku fiefiá" foki. Ko ha founa 'eni 'e fā te ke lava ai 'o fai 'a e me'a ko iá.

12 Ngaahi Tāpuaki 'o ha Fakakaukau mei he Oongoongolelei

Fai 'e Eletā Gary E. Stevenson

'I he'etau tauhi ha tu'unga fakalaumālie 'oku potupotutataú, te tau ma'u ai ha fakakaukau lelei ange mei he ongoongolelei.

18 Ko Hono Malu'i 'o e Fānaú

Fai 'e Marissa Widdison

Na'e 'ofa mo malu'i 'e Sīsū Kalaisi 'a e fānaú. Te ke lava fēfe 'o muimui He'ene sīpingá?

24 Ke Hoko pe Kuo Hoko: Ko e Fehu'í la

Eletā Joni L. Koch

'Oku faingofua ke fakamāu'i 'a e ni'ihi kehé, ka kuo pau ke tau tokanga ke tau fakamaau mā'oni'oni pea mo vakai ki he ni'ihi kehé 'i he founa 'oku 'afio'i 'e he 'Otuá 'a kinautolú.

28 Ko e Temipale 'i La'ie, Hauai'í: Ko Ha Senituli 'o e Tānaki Fakatahá

Fai 'e Clinton D. mo Angela R. Christensen

Ko e ta'u 'eni 'e 100 'a hono faka'atā 'e he temipale Hauai'í 'a e Kāngalotu mei he 'otu motu Pasifikí ke nau ma'u e ngaahi tāpuaki 'o e temipalé.

32 Le'o 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní ⓘ

'Oku tataki ha ongo fafine ke na tokoni; na'e tokoni 'a e pōpoaki 'a e ongo faifekaú; 'oku fili 'e ha pīsope 'a e me'a ke fai 'aki 'ene vahe pōnasí; 'oku tokoni ha faitohi ke ne fakaleleí'i ha vā fetu'utaki ne maumau.

36 Fefa'uhí mo e Ponokalaffí: Malu'i, Tali, pea Fakamo'ui

Fai 'e Joy D. Jones

'Oku uesday 'a e fānaú 'e he ponokalaffí, ka 'e ala tokoni ho'o 'ofá ke nau faka'ehi'ehi mo ikuna'i ai hono ivi tākiekina ki he koví.

ⓘ Ngaahi Laukonga Nounou

'I he Takaffí

Tā mei he Getty Images, faka'aonga'i ki he ngaahi taumu'a fakatātā, fakatā-aa'i 'e ha kau mōtolo.

Ngaahi vahé

Kakai Lalahi Kei Talavoú

42

'Oku alei'i 'i he māhiná ni 'a e me'a ke fai kapau 'okú ke kau-me'a mo ha taha 'oku fefauhi mo e ponokalaffí pea 'oku vahevahe 'a e ngaahi talanoa fakatu'amelie mei he ni'ihi kuo nau fehangahangai mo e ponokalaffí 'i honau vā faikaume'a.

To'u Tupú

50

Ko e 'uhinga 'o e hoko ko ha kaungāme'a mo'oní, founa na'e hanga 'e ha talavou 'o vahevahe 'a e ongoongo-leleí, pea mo e fakamanatu 'o e fungani makatuliki 'o e Siasí.

Fānaú

Ko e Kaume'a

'Ilói 'a e founiga ke 'ofa ki he ni'ihi kehé 'o hangē ko Sīsúú.

'Oku tokoni e lotú kia Polotí 'i he taimi 'okú ne ilifia aí.

'Oku hoko 'a Fololeni ko ha neesi.

Te ke lava 'o teuteu ki he tempipalé.

NGAAHI TALANOA 'OKU MA'U FAKA'ILEKITULŌNIKA PEÉ

Ku U Faifeinga ke Ikuna'i 'a e Ponokalafí. Ko e Hā Ne 'Ikai Ke Ne Fakahoko Aí?

'Ikai fakahā e hingoá

'Oku vahevahe 'e ha fefine kei talavou mei Kuatemala 'a 'ene a'usia 'i he'ene falala ki he 'Eikí ke Ne fai ha fili faingata'a.

Founga Ne U Ako Ai ke Tali Hono Tala Mo'oni 'e ha Taha 'Okú Ne Fefa'uhi mo e Ponokalafí

'Ikai fakahā e hingoá

'E malava ke fakatupunga ha ngaahi ongo kehekehe 'i he 'ilo ki he faka-aonga'i ponokalafi 'a ha taha, ka na'e fakafalala 'a e tokotaha kei talavou ko 'ení ki he Fakamo'uí ke ne 'ilo'i ai 'a e founga ke fakafotunga 'i he 'ofá.

Ko e Hoko Atu hili hono 'Ilo'i 'oku Faka'aonga'i 'e he Tokotaha 'Okú Ma Teu Malí 'a e Ponokalafí

'Ikai fakahā e hingoá

'Oku vahevahe 'e ha fefine kei talavou 'i Tahiti 'a 'ene ngaahi fakakaukau ki he founga ne uesia ai 'e he ponokalaff 'a 'ene vā fetu'utakí.

**'OKATOPA 2019 VOL. 43 FIKA 10
LIAHONA 18610 900**

Ko e makasini fakavaha'apule'a'ngā 'eni 'a e Siasi 'i Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'on'i oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní
Ko e Kau Palesitenisi 'Uluaki: Russell M. Nelson, Dallin H. Oaks, Henry B. Eyring
Ko e Kōlomō 'o e Kau 'Apōsetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uā: M. Russell Ballard, Jeffrey R. Holland, Dieter F. Uchtdorf, David A. Bednar, Quentin L. Cook, D. Todd Christofferson, Neil L. Andersen, Ronald A. Rasband, Gary E. Stevenson, Dale G. Renlund, Gerrit W. Gong, Ulisses Soares
'Etītā: Randy D. Funk

Kau 'Etīvaisā: Becky Craven, Cristina B. Franco, Sharon Eubank, Walter F. González, Larry S. Kacher, Adrián Ochoa, Michael T. Ringwood, Vern P. Stanfill
Talekita Pule: Richard I. Heaton

Talekita 'o e 'U Makasini 'a e Siasi: Allan R. Loyborg

Pule Pisini: Garff Cannon

'Etīta Pule: Adam C. Olson

Tokoni 'Etīta Pule: Ryan Carr

Tokoni Faipāki: Camila Castrillón

Timi ki he Tohi mo 'Etītaf: David Dickson, David A. Edwards, Matthew D. Flinton, Garrett H. Garff, Aaron Johnston,

Jon Ryan Jensen, Charlotte Larcabal, Michael R. Morris, Eric B. Murdock, Joshua J. Perkey, Jan Pinborough, Richard M. Romney, Mindy Selu, Lori Fuller Sosa, Chakell Wardleigh, Marissa Widdison

Talekita Pule Faka'āti: J. Scott Knudsen
Talekita Faka'āti: Todd R. Peterson

Fokotu'utu': Jeanette Andrews, Fay P. Andrus, Mandie Bentley, C. Kimball Bott, Thomas Child, Joshua Dennis, David Green, Colleen Hinckley, Eric P. Johnson, Susan Logren, Scott M. Mooy, Emily Chieko Remington, Mark W. Robison, K. Nicole Walkenhorst

Kou'otineita 'o e Intellectual Property: Collette Nebeker Aune

Pule he Fakatahataha'i 'o e Makasini: Jane Ann Peters

Fakatahataha'i: Ira Glen Adair, Julie Burdett, Thomas G. Cronin, Bryan W. Gygi, Ginny J. Nilson, Marissa M. Smith

Kimu'a peā Pākī: Joshua Dennis, Ammon Harris

Talekita Faipāki: Steven T. Lewis

Talekita Tuafuki: Nelson Gonzalez

Kau Ngāue ki he Liahona 'i Tongā:

Tokoni 'Etītā: Patrick Tāufa

Tokoni 'Etītā: Heitonga Similai

Ko e totongi ki hono fakakāto'a 'o e ngaahi Liahona he ta'u 'oku TOP \$3.60. Ko e tu'a-sila 'ení ke fai mai ki a'i e totongi mo e ngaahi faka'eke'eké: Senitā Tufak'anga

Nāunaú, Siasi 'i Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'on'i oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ni, PO Box 109, Nuku'alofa, Tongatapu, Tonga. Telefoni (676) 29-176.

Ke ma'u 'a e ngaahi totongi ki ho'o makasini 'i he ngaahi fonua mavahe mei ha 'lunaitei Siteiti mo Kānata, 'alu ki he store.lds.org pe fetu'utaki ki he senitā tufak'anga nāunaú 'a e Siasi pe takauuo te fakafonu.

'Omī 'a e ngaahi fakamatāla mo e ngaahi faka'eke'eké he 'initaneti 'i he Liahona.lids.org: 'i he mēlli ki he Liahona, Rm. 2420, 50 E. North Temple St., Salt Lake City, UT 84150-0024, USA; pe t'melli ki he liahona@ldschurch.org.

Ko e Liahona (ko ha lea 'i he Tohi 'a Molomona 'oku 'uhinga ia ko e "kāpasā" pe me'a "fakahinohino") 'oku pulusi 'a e Makasini Fakavaha'a Pule'angā 'i he lea faka'Alapēniā, 'Amēnia, Pisilama, Kemipoutia, Pulukālia, Sepuano, Siaina, Siaina (fakafainogofa), Kolēsia, Seki, Tenimāake, Holani, Pililitania, Esiotonia, Fisi, Finilanī, Falaniseé, Siamané, Kalisi, Hungali,

'Aisileni, 'Initonésia, Itali, Siapani, Kilipati, Kōlēā, Letiā, Lifiūniā, Malakasi, Māselisi, Mongokōlā, Noaué, Pōlani, Potukali, Lumoniā, Lūsiā, Ha'amoā, Silovēnia, Sipeini, Suisanilā, Suēteri, Suahili, Takālokā, Tahiti, Tāleni, Tongā, tukuleini, 'Eitu mo e faka-Vietinēni. ('Oku kehekehe pē'a e tu'o lahi hono pulusi,' o fakatatau mo e lea fakafonu.)

© 2019 'e ha Intellectual Reserve, Inc. Ma'u 'a e ngaahi totongi fakalao kotoa pē. Paaki e 'i funaitei Siteiti 'o 'Amelikā.

Fakamatala Ma'u Mafai Plusif: 'E lava 'e ha nihi fakafaituiti 'o hiki ha tatau 'o e Liahona'ki ha 'ana'na faka'aonga'i fakataautaha 'oku 'ikai fakakomēsiale (kau ai ki he ngaahi uiui'i faka-Siasi), tuku kehe 'o kai toki fakahā atu. 'E malava ke fakata'e'aonga'i e tonuto ko 'ení 'i ha fa'ahinga taimi pē. He 'ikai lava ke hiki ha tatau 'o ha nāunaú fakatātā 'oku fakahā'i atu ai hano fakataputapui 'i ha tafa'aki 'oku hā ai e tokotaha 'oku 'a'anā 'a e fakatātā. 'Oku tonuto ke fakatu'asila 'a e ngaahi fehu'i fekau'aki mo e ma'u mafai pulusi ki he Intellectual

Property Office, 50 E. North Temple St., FL 13, Salt Lake City, UT 84150, USA; 'imeli: cor-intellectualproperty@ldschurch.org.

For Readers in the United States and Canada: October 2019 Vol. 43 No. 10. LIAHONA (USPS 311-480) Tongan (ISSN 1522-9254) is published monthly by

The Church of Jesus Christ of Latter-day Saints, 50 East North Temple, Salt Lake City, UT 84150. USA subscription price is \$10.00 per year; Canada, \$12.00 plus applicable taxes. Periodicals Postage Paid at Salt Lake City, Utah. Sixty days' notice required for change of address. Include address label from a recent issue; old and new address must be included. Send USA and Canadian subscriptions to Salt Lake Distribution Center at address below.

Subscription help line: 1-800-537-5971. Credit card orders (Visa, MasterCard, American Express) may be taken by phone. (Canada Poste Information: Publication Agreement #40017431)

POSTMASTER: Send all UAA to CFS (see DMM 507.1.5.2). NONPOSTAL AND

MILITARY FACILITIES: Send address changes to Distribution Services, Church Magazines, P.O. Box 26368, Salt Lake City, UT 84126-0368, USA.
'imeli: cor-intellectualproperty@ldschurch.org.

KUMI KE LAHI ANGE

I he Gospel Library app pe ko e liahona. ChurchofJesusChrist.org, te ke lava ai 'o:

- Ma'u 'a e makasini lolotongá.
- Ma'u e ngaahi me'a 'oku ma'u faka'ilekitulōnika peé.
- Kumi e ngaahi makasini kimu'a.
- Fakahū ho'o ngaahi talanoá mo e fakamatalá.
- Totongi pe foaki ha me'a'ofa.
- Fakatupulaki e ako 'aki e ngaahi nāunau faka'ilekitulōniká.
- Vahevahe e ngaahi talanoa mo e vitiō manakoá.
- Download pe paaki e ngaahi talanoá.

FETU'UTAKI MAI KIATE KIMAUTOLU

Ímeili mai ho'o ngaahi fehuí mo e fakamatalá ki he liahona@ChurchofJesusChrist.org

Fakahū mai ho'o ngaahi talanoa langaki 'o e tuí ki he liahona.ChurchofJesusChrist.org pe meili ki he: Liahona, flr. 23

50 E. North Temple Street
Salt Lake City, UT 84150-0023, USA

KO HONO MALU'I 'O E FĀNAÚ MEI HE PONOKALAFÍ

Oku fakahaa'i 'e Sisitā Soi D. Sōnasi, ko e Palesiteni Lahi 'o e Palaimelí, ko e 'ofá 'a e me'atau ma'ongo'onga taha ke ne tau'i 'a e ponokalaffi: "Oku hangē ko e kananga 'oku pehē, "oku tamate'i 'e he ponó 'a e 'ofá," ka ke tau toe manatu'i foki 'oku tamate'i 'e he 'ofá 'a e ponó." Ko ha founiga 'eni 'e tolu 'oku malu'i ai 'e he 'ofá 'a e fānaú mei he ngaahi tākiekina 'o e ponokalaffi.

MALU'I:

"Oku Ou 'Ofa 'late Koe"

Fakatupu ha vā 'e ongo'i ai 'e ho'o fānaú 'oku nau malu pea 'ofa'i kinautolu.

TALI:

"Oku Ou Kei 'Ofa 'late Koe"

Talanoa ki ho'o fānaú fekau'aki mo e ponokalafí pea fakaafe'i ke nau omi mo 'enau ngaahi fehu'u kiate koe.

FAKAMO'UI:

"Te U 'Ofa Ma'u Pē 'late Koe"

Fakapapau'i ki ho'o fānaú 'oku tatau ai pē kapau te nau fefa'uhī mo e ponokalaffi, he 'ikai pē liliu ho'o 'ofá.

*'Oku fakamatala'i faka-
ikiuki 'e Sisitā Sōnasi
'a e ngaahi
fakakaukau
ko 'ení 'i
he'ene faka-
matala 'i he
peesi 36.*

KO E ME'A TE KE LAVA 'O FAÍ

- Loto-fiemālie ke ke talanoa mo ho'o fānaú fekau'aki mo e feohi faka-sekisualé pea mo e founiga ke malu'i ai kinautolu mei he ponokalaffi.
- Tokoni ke mahino ki he fānaú 'a e 'uhinga ['oku totolu ke nau faka'ehi'ehi ai mei he ponokalaffi.]
- 'Oku totolu ke 'i ai ha polokalama malu'i 'i he telefoni, me'angāue faka'ilekitulōnika, mo e komipiuta kotoa pē, 'o a'u pē ki he to'u tupú mo e kakai lalahí.
- 'Oua na'a teitei tuku ke nofo toko taha ha taha 'i ha loki mo ha me'angāue faka'ilekitulōnika.
- 'Oua na'a fakahala'i 'a e fānaú 'oku nau fakahaa'i 'enau fefa'uhī mo e ponokalaffi.

"Oku tau malu'i 'etau fānaú kae 'oua kuo a'u ki he taimi ke nau malava ai 'o malu'i pē kinautolú."

Seisoni S. Kalolo, ko ha palōfesa 'o e mo'ui fakafāmilí 'i he 'Univēsiti Pilikihami 'longí

Uilisoni Tī Paula

Seni Hōsē, 'Ulukuai

Na'e hoko ha fakatu'utāmaki 'i he paikí ne iku mamatea ai 'a Uilisoni. Hili ha ta'u 'e taha mei ai na'e mālōlō 'a hono uaifī. 'I he hoko 'a Uilisoni ko ha uitou 'oku 'i ai ha'ane ongo ki'i tamaiki fefiné, na'e 'ikai ke ne 'ilo'i 'a e me'a ke faí. Na'e 'ikai ke ne 'ilo'i pe 'oku 'i ai nai ha taumu'a 'o e mo'uí. Ne mei lava pē ke mo'ui mamahi 'a Uilisoni. Ka na'e kamata ke ne fekumi ki he mo'oní.

CODY BELL, TAHA FAITĀ

Vakai lahi ange kau ki he fononga 'a Uilisoni 'i he tuí, kau ai ha 'ū tā lahi ange, 'i he 'initanetí pe 'i he tatau 'o e Gospel Library 'o e fakamatalá ni 'i he ChurchofJesusChrist.org/go/10196.

FOUNGA KE FAKAHŪ HA NGAAHI 'ATA 'O E TUÍ
'I he liahona.ChurchofJesusChrist.org, te ke lava ai 'o 'ave ha fakamatala nounou mo ha la'itā 'ata lelei 'o ha tokotaha 'oku fakalaumālie kiate koe 'ene tuí.

Na'e lahi 'eku ngaahi fehu'í. Ko e hā 'oku hoko ai e ngaahi me'a fakamamahí? Na'a ku feinga ke fai e ngaahi me'a totonú 'i he'eku mo'uí, ka na'e mālōlō hoku uaifī peá u iku 'o mamatea mo heka saliote, hili ía ne pau ke tafa 'e he kau toketaá e 'ulu hoku 'ofefiné ke to'o ha fo'i ngungu mei ai. Na'e kamata ke u fakakaukau 'oku 'ikai ha taumu'a 'o e mo'uí.

Na'a ku 'ilo'i na'e fie ma'u ke u fekumi ki he mo'oní. Na'a ku fekumi 'i he ngaahi tui fakalotu kehekehe peá u ma'u 'a e Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní. Na'a ku ongo'i ko e mo'oní ia.

'Oku ou 'ilo'i 'oku 'i ai ha taumu'a 'o e nofo māmaní. 'Oku tau 'i henfí ko ha konga 'o e palani ta'engata 'a e Tamai Hēvaní. 'Oku 'i ai hotau Fakamo'uí na'a Ne ikuna'i 'a e maté pea kuó Ne toetu'u. 'I he'eku 'ilo'i 'ení 'oku ou ma'u ai ha ivi. 'I he taimi ní 'oku ou feinga ke u vilitaki mo laka ki mu'a. 'Oku 'i ai 'eku taumu'a pea 'oku ou 'ilo'i ko e taimi 'oku ou feinga ai ke u mo'ui tāu, 'e lava ke u ma'u ha fāmili 'oku ta'engatá.

Ngaahi Tefito'i Mo'oni 'o e Ngāue Fakaetauhí

'Okú Ke Li'aki Nai e *Konga Mahu'inga* Ko 'Eni 'o e Ngāue Fakaetauhí?

Ko e ngāue fakaetauhí ko e "fiefia mo kinautolu 'oku fiefiá" 'o tatau pē mo e "tangi mo kinautolu 'oku tangí" (Loma 12:15).

Ko e taimi 'oku tau fakakaukau ai ki he ngāue fakaetauhí, 'oku faingofua ke tau fakakaukau ke tokoni'i 'a kinautolu 'oku faingata'a'iá. 'Oku tau talanoa fekau'aki mo e huo e ngoue 'a e uitou, 'omi ha me'atokoni efiafi ma'á e mahakí, pe foaki ki he faingata'a'iá. 'Oku tau manatu'i 'a e akonaki 'a Paula ke "tangi mo kinautolu 'oku tangí," ka 'oku tau tokanga fe'unga nai ki he konga 'uluaki 'o e veesi ko iá—ke "fiefia mo kinautolu 'oku fiefiá"? (Loma 12:15). Ko e fiefia fakataha mo kinautolu 'oku tau ngāue fakaetauhí ki aí—'o tatau ai pē pe 'oku 'uhinga ia ke tau fakafiefia'i 'enau lava me'á pe tokoni'i ke nau fiefia 'i he taimi faingata'a—ko ha konga mahu'inga ia 'o e ngāue fakaetauhí 'o hangé ko e Fakamo'uí.

Ko e ngaahi fakakaukau 'eni 'e tolu 'e ala tokoni (pea mo e taha ke faka'ehi'ehi mei ai) 'i he'etau feinga ke tokanga ki he lelei 'oku 'omi 'e he 'Otuá ki he'etau mo'uí.

1. Ke Ke Tokanga

'Oku tokoni 'a Poni H. Kōtoni, Palesiteni Lahi 'o e Kau Finemuí, ke mahino kiate kitautolu 'oku fie ma'u ke tau 'ilo'i 'a kinautolu 'oku tau ngāue fakaetauhí ki aí—ke 'ilo'i 'o 'ikai ngata pē 'i

VAHEVAHE HO'O NGAahi A'USIÁ

'Omi ho'o ngaahi a'usiá 'i ho'o ngāue fakaetauhí ki he ni'ihi kehé pe 'i he'enau ngāue fakaetauhí atu kiate koé. 'Alu ki he liahona.ChurchofJesusChrist.org pea lomi'i 'i he "Submit an Article or Feedback."

he'enau ngaahi kavengá mo e faingatá'a'iá kae pehē foki ki honau mālohangá, talenití, mo e lavame'a. Na'a ne pehē 'oku fie ma'u ke tau hoko "ko ha helo mo ha falala'anga koe— ko ha taha 'okú ne 'ilo honau tükungá mo poupou'i kinautolu 'i he'enau faka'ānauá mo e faka'amú."¹

'I he talanoa fakatátā ki he sipí mo e fanga kosí, na'e folofola 'e he Fakamo'uí ko kinautolu 'e 'i Hono to'ukupu to'omata'u te nau fehu'i 'o pehē: "Eiki, na'a mau mamata kiate koe 'anefē 'okú ke fiekaia, pea mau fafanga'i koé? pea fieinua, pea mau foaki 'a e inu kiate koé?"

"Na'a mau mamata kiate koe 'anefē ko e muli, pea mau fakaafe'i koe?" (Mātiu 25:37-38).

Na'e pehē 'e Sisitā Kōtoni, "Kāinga ko e fo'i lea mahu'ingá ko e mamata. Ne mamata 'a e kau mā'oni'oní ki he kau paeá koe'uhí he na'a nau vakai'i mo tokanga'i. Te tau lava foki mo kitautolu 'o ma'u ha mata tokanga ke tokoni mo fakafiemālie'i, ke fakamanatua pea na'a mo ha faka'ānaua."²

2. Fekumi ki ha Ngaahi 'Uhinga ke Fakafiefia'i

Fakafiefia'i 'a e ngaahi lavame'a 'o tatau ai pē pe 'oku lalahi pe si'isi'i. 'E malava pē ko e fakaakeake mei he kanisaá pe kātaki'i e loto-mamahi 'o e 'osi mo e kaume'a, fekumi ki ha ngāue fo'ou pe fakasio ha sū na'e mole, feinga ke hoko atu e mo'uí 'i ha māhina 'e taha hili e mālōlō 'o ha 'ofa'anga pe makātaki'i ha uike kakato 'e taha 'o e ta'ekai me'a melié.

Tā telefoni 'o pōpoaki talamonū, 'oange ha kaati, pe 'alu 'o ma'u me'atokoni ho'atā mo ia. 'I he'etau feavahevahe'aki 'etau ngaahi tāpuakí, mo'ui 'aki 'a e loto-hounga'iá, mo e fakafiefia'i e ngaahi tāpuaki mo e lavame'a 'a e ni'ihi kehé, 'oku tau "ma'u 'a e nēkeneka 'i he fiefia 'a [hotau] kāingá" (Alamā 30:34).

KO E SÍPINGA 'A E FAKAMO'UÍ

Na'e fa'a nekeneka 'a Sisū Kalaisi 'i he fiefia 'a e ni'ihi kehé. Na'a Ne 'afio 'i he ta'ane 'i Kená, 'a ia na'e 'ikai ngata pē 'i He'ene fakafiefia'i 'a e kātoangá ka na'a Ne liliu 'a e vaí ki he uaine (vakai, Sione 2:1-11). Te tau lava foki 'o feinga ke 'alu ki he ngaahi polokalama mahu'inga 'oku hoko 'i he mo'ui 'o e ni'ihi 'oku tau ngäue fakaetauhí ki aí.

'Oku tau mamata foki ki hono fakafiefia'i 'e he Fakamo'uí 'a e angamä'oni'oni 'a e ni'ihi kehé. Ko e taimi na'a Ne 'a'ahi ai ki he kakai Nifaí, na'a Ne folofola ange 'o pehē, "Oku mou monū'ia koe'uhí ko ho'omou tuí. Pea ko 'eni vakai, 'oku kakato 'a 'eku fiefiá" (3 Nifai 17:20).

3. 'Ilo'i 'a e To'ukupu 'o e 'Eikí

Ko e taimi e ni'ihi 'oku 'uhinga 'a e fiefia fakataha mo e ni'ihi kehé ke tokoni'i kinautolu ke nau 'ilo'i 'a e ngaahi 'uhinga ke nau fiefia aí—'o tatau ai pē pe ko e hā e ngaahi faingata'a pe fakafiefia 'oku hoko 'i he'etau mo'úi. Ko e mo'oni mahinongofua ko ia 'oku 'afio'i kitautolu 'e he Tamai Hēvaní mo mateuteu ke Ne hiki hake kitautolú ko ha ma'u'anga fiefia fakaofo ia.

Te ke lava 'o tokoni'i 'a e ni'ihi kehé ke nau 'ilo'i 'a e to'ukupu 'o e 'Eikí 'i he'enau mo'úi, 'aki ho'o vahevahe 'a e founiga kuó ke 'ilo'i ai ia 'i ho'o mo'úi. 'Ai ke ke ongo'ingofua fe'unga ke ke vahevahe 'a e founiga kuo tokonia ai koe 'e he Tamai Hēvaní 'i ho'o ngaahi faingata'a. 'E ala tokoni 'a e fakamo'o-ni ko 'ení ke 'ilo'i mo fakahaa'i ai 'e he ni'ihi kehé 'a e founiga kuó Ne tokoni'i kinautolú (vakai, Mōsaia 24:14).

4. 'Oua Na'a Fakangatangata 'a Ho'o Malava ke Fiefiá

Ko e me'apangó, 'oku tau fa'a fakangatangata he taimi 'e ni'ihi 'etau malava ke fiefia mo e ni'ihi kehé, tautaufito ki he taimi 'oku tau ongo'i veiveiuia ai ki he me'a ke tau foakí pe ko hotau tükunga 'i he mo'úi. 'Oku tau tō 'i he tauhele 'o e fakatauhoá, kae 'ikai ke tau nekeneka 'i he fiefia 'a e ni'ihi kehé. Pea hangé ko e ako'i 'e Eletá Kuenitini L. Kuki 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Apostetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá: "Ko hono fakatauhoa ko ia 'o e ngaahi tāpuakí 'okú ne fa'a tuli 'a e fiefiá. He 'ikai lava ke tau fiefia mo meheka he taimi pē 'e taha."³

Na‘e fehu‘i ‘e ‘Eletā Sefili R. Hōlani ‘o e Kōlomu ‘o e Kau ‘Apostolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá ‘o pehē, “Te tau ikuna‘i fēfē ‘a e fakahehema angamaheni ko ia ‘oku ma‘u ‘e he tokotaha kotoa peé? . . . Te tau lava ‘o lau hotau tāpuakí mo fakahikihiki‘i e ngaahi lavame‘a ‘a e ni‘ihi kehé. Ko e mahu‘inga tahá, te tau lava ‘o tokoni ki he ni‘ihi kehé, ko e ngāue ‘aonga taha ia ke fakatupulaki ha manava‘ofa ki he ni‘ihi kehé.⁴ Te tau lava ‘o vikia ‘a kinautolu ‘oku tau ngāue fakaetauhi ki aí, kae ‘ikai ko e fakatauhoa. Vahevahe tau‘ataina ‘a e me‘a ‘okú ke hounga‘ia ai ‘iate kinautolu pe ko e kau mēmipa honau fāmilí.

Hangē ko ia ‘oku fakamanatu mai ‘e Paulá, ‘oku tau kau kotoa pē ‘i he sino ‘o Kalaisí, pea “ka fakahikihiki ‘a e kupu ‘e taha, ‘oku fiefia mo ia ‘a e kupu kotoa pē” (1 Kolinitō 12:26). ‘I he tokoni ‘a e Tamai Hēvaní, te tau lava ‘o ‘ilo‘i ‘a e ngaahi a‘usia ‘a e ni‘ihi kehé, fakafiefia‘i e ngaahi lavame‘a ‘otatau pē lalahi mo e iiki, tokoni ke nau ‘ilo‘i ‘a e to‘ukupu ‘o e ‘Eikí, pea ikuna‘i ‘a e loto-meheká koe‘uhí ke tau fiefia mo‘oni ‘i he ngaahi tāpuaki, talēniti, mo e fiefia ‘a e ni‘ihi kehé. ■

MA‘U‘ANGA FAKAMATALÁ

1. Bonnie H. Cordon, “Ko e Hoko ko ha Tauhisipí,” *Liahona*, Nov. 2018, 75.
2. Bonnie H. Cordon, “Ko e Hoko ko ha Tauhisipí,” 75.
3. Quentin L. Cook, “Rejoice!” *Ensign*, Nov. 1996, 30.
4. Jeffrey R. Holland, “The Other Prodigal,” *Liahona*, May 2002, 64.

FAKAAFE KE NGĀUE

Fakakaukau ki he ni‘ihi ‘okú ke ngāue fakaetauhi ki aí. Ko e hā ha ngaahi talēniti mo e mālohinga ‘oku nau ma‘u? Ko e hā ha ngaahi faingamālie pe lavame‘a kuo nau a‘usia? Ko e hā ha founiga te ke fiefia ai mo kinautolu, fakavikiviki‘i kinautolu, pe poupou‘i kinautolu?

Fai 'e 'Eletā
Gary E. Stevenson
'O e Kōlomu 'o e
Kau 'Apostolo 'e
Toko Hongofulu
Mā Uá

Ngaahi Tāpuaki 'o ha Fakakaukau mei he Ongoongoleleí

'E 'oatu 'e ha fakakaukau mei he ongoongoleleí ha mahino lahi ange fekau'aki mo e anga ho'o fakakaukau ki he ngaahi taumu'a ho'o mo'uí, solova e ngaahi palopalemá, mo fehangahangai mo e ngaahi 'ahi'ahi fakafo'ituituí.

Ko ha tāpuaki ma'ongo'onga ia ke hoko ko e kāingalotu 'o e Siasi 'o Sisū Kalaisí 'i ha kuonga fakakosipeli 'oku fakangofua ai 'e hono fakafoki mai 'o e ngaahi ki 'o e pule'angá mo e fakakakato 'o e kikité ke tau mātā tonu ai ki he "teka atu mei ai 'a e ongoongoleleí 'o a'u ki he ngaahi ngata'anga 'o e māmaní, 'o hangē ko e teka atu 'a e maka kuo tā mei he mo'ungá ta'ekau ai ha nimá, kae 'oua kuo fakafonu 'e ia 'a e māmaní kotoa pē" (Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 65:2).

'Oku hangē 'oku lolotonga hoko 'a e kikite ko 'ení, 'a ia na'e fai 'e Tāniela 'i he Fuakava Motu'á pea kuo toutou fakahoko 'i he kuonga fakakosipeli ko 'ení, 'i he'etau vakai ki he ngaahi siteiki 'e 3,300 kuo fokotu'u 'i he Siasi he 'aho ní. 'I he ta'u 'e 50 kuohilí, kuo tupu e memipasipi 'i he Siasi mei he 2.1 milioná ki he 16 miliona tupú.¹

Ko e me'a 'oku ou mālie'ia ai 'i he tupulaki vave mo e liliu ko 'ení 'a e kei tu'u ma'u pē 'a e ngaahi tefito'i mo'oní mo e ngāue 'a e ongoongoleleí, 'o kau ai 'a e fa'unga pule fakalangi kuo fakahā ki he Siasi 'o Sisū Kalaisí. 'Oku faka'atā 'e he fa'unga ko 'ení ke fokotu'u 'a e ngaahi siteikí, 'a ia 'oku fakataumu'a ke hoko "ko ha malu'anga, pea ko ha unga'anga mei he afaá, pea mei he houhaú 'o ka lilingi kakato atu ia ki he māmaní hono kotoa" (Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 115:6).

'E kāinga, 'oku anga'ofa 'a e 'Eikí 'i he ngaahi tāpuaki 'okú Ne foaki ma'atautolú. Ko e ma'u 'o e mahino ki he ngaahi tāpuaki ko iá ko ha ola ia 'o 'etau talangofua ki he

*Ko e taha ‘o e ngaahi mana ma‘ongo‘onga
taha ‘o ho‘o mo‘ui fakamatelié ko ho‘o
malava ko ia ke ma‘u ‘a e potupotutatau
‘i ho‘o tu‘unga fakalaumālié mo e ngaahi
fatongia kehe ‘oku mahu‘inga ‘i he mo‘uí.*

ngaahi fekaú pea ko e tauhi fekau ko iá ko hano fakahaa‘i ia ko ‘etau ‘ofa ki he ‘Eikí ko ha fakakaukau mahu‘inga ia ke ako. ‘Oku ‘omi ‘e he ngaahi tefito‘i mo‘oni ‘o e ontoongoleleí hangē ko ‘ení ha fakakaukau mahu‘inga kiate kitautolu.

‘Oku fakatau ‘ení ki ha poini ‘e ua ‘oku ou fie fakamamafa‘i. ‘Oku ou fakatokanga‘i na‘e vahevahe ‘e Palesiteni Tāleni H. ‘Oakesi, Tokoni ‘Uluaki ‘i he Kau Palesiteni ‘Uluaki, ‘a e onto poini ko ‘ení mo e kau taautaha kei talavoú ‘i he 2015.

Tauhi ha Fakakaukau mei he Ondoongoleleí

Na‘e pehē ‘e Palesiteni ‘Oakesi “‘Oku ‘uhinga ‘a e fakakaukau‘i ke vakai ki he ngaahi mo‘oni‘i me‘a kotoa pē ko ha vā fetu‘utaki ‘uhingamālie, ‘a e me‘a kotoa pē.”² Ko e ngaahi me‘a ‘ení ‘e ni‘ihi ‘e mahino kiate koe he taimi te ke vakai ai mei ha fakakaukau mei he ontoongoleleí:

- Ko e fānau koe ‘o ha Tamai Hēvani ‘ofa (vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 76:24).
- ‘Oku ‘i ai ha taumu‘a ‘okú ke ‘i hení ai he māmaní, mo e malava ko ia ke fai ha ngaahi filí (vakai, 2 Nifai 2:27; 10:23).
- “He ‘oku totonu ke ‘i ai, ‘a e fehangahangai ‘i he me‘a kotoa pē” (2 Nifai 2:11).
- Ko Sisū Kalaisi ‘a hotau Fakamo‘uí mo e taukapo ki he Tamai (vakai, 1 Sione 2:1; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 110:4).

Fakakaukau ki he me‘a ‘e hokó kapau ‘e hoko ho‘o vakai mei he ontoongoleleí ko e founiga ia ‘okú ke fakakaukau ‘aki ‘i he tapa kotoa ho‘o mo‘uí. ‘E ‘oatu ‘e ha fakakaukau mei he

ontoongoleleí ha mahino lahi ange fekau‘aki mo e anga ho‘o fakakaukau ki he ngaahi taumu‘a ho‘o mo‘uí, solova e ngaahi palopalemá, mo fekuki mo e ngaahi ‘ahi‘ahi fakafo‘ituituí. ‘E lava ke ne liliu mo‘oni ‘a e anga ho‘o mo‘uí pea mo e ngaahi fili kehekehe te ke fai ‘i ho‘o mo‘uí.

‘I he fakakaukau ko ‘ení, ‘oku tau ‘ilo‘i ai ‘oku finangalo ‘a e ‘Eiki ke tau ma‘u ‘a e sākalamēnítí he uike kotoa pea ke tau aka ‘a e folofolá mo lotu ma‘u pē kiate Ia. ‘Ikai ngata aí, ‘oku tau ‘ilo‘i ‘e ‘ahi‘ahi‘i kitautolu ‘e Sētane ke ‘oua na‘a tau muimui ki hotau Fakamo‘uí pe fakafanongo ki he ngaahi ue‘i fakalongolongo ‘a e Laumālie Mā‘oni‘oní. ‘E lava leva ke tau ‘ilo‘i lelei ange ai ‘oku feingga ‘a e filí ke to‘o ‘etau tau‘atāina ke filí mo ‘etau malava ke matu‘uaki ‘ene ngaahi ngāue ‘oku fakafou ‘i he ma‘unimaá, ‘o kau ai ‘a e faito‘o konatapú mo e ponokalafí.

‘I hono fehangahangai mahinó, ‘oku ‘omi ‘e he founiga ‘o e ontoongoleleí ha mahino lelei ki he mahu‘inga ‘o e fa‘u fāmilí—‘a e fili ke mali mo ohi hake ha fānau ‘i he mā‘oni‘oní. ‘Oku toe faka‘atā foki ‘e he fakakaukau ko ‘ení ke tau ‘ilo‘i ‘oku faka‘amu ‘a e filí ke faka‘auha ‘a e ‘iuniti ‘o e fāmilí fakalukufua pea fakafihī‘i ‘a e ngaahi fatongia ‘o e tu‘unga tangatā pe fefiné, pea faka‘au leva ai ki ha hōloa ‘i he mahu‘inga ‘oku fokotu‘u ‘e he sosaietí ki he fa‘unga ‘o e fāmilí.

Tauhi ha Tu‘unga Fakalaumālie Potupotutatau

Na‘e pehē ‘e Palesiteni ‘Oakesi: “Ko e taimi ‘oku ma‘u ai ‘e he kakai lalahi kei talavoú ‘a e fakakaukaú—‘a e vakai fakalukufua—‘oku mahu‘inga ke nau tauhi ha potupotutatau fakalaumālie ‘i he‘enau mo‘uí. Ke fai ‘ení, kuo pau ke ke faka‘ehi‘ehi mei he ni‘ihi ‘o e ngaahi mālie ‘o e māmaní pea fai foki ‘a e ngaahi me‘a ‘oku fie ma‘u ke ke toe ofi ange ai ki he Fakamo‘uí.”³

‘I he tafa‘aki ‘e tahá, ‘oku ‘i ai ho‘o ngaahi me‘a mahu‘ingá mo e ngaahi taumu‘a kehekehe ‘o e mo‘uí, ‘oku nau fie ma‘u kotoa pē ‘a e tokangá mo e fakahinohinó. Mahalo ‘e kehekehe pē ‘a e lisí ki he toko taha kotoa pē ‘o makatu‘unga ‘i ho‘omou tükunga fakafo‘ituituí, ka kuo pau pē ke ke ma‘u ai

‘a e akó, ngāue ma‘u‘anga mo‘uí, malí mo e lelei fakaelotó mo e fakatu‘asinó fakatou‘osi. Ko hono mo‘oní, ko ho‘o polé ke fakapalanisi ‘a e ngaahi fatongia mahu‘inga ko ‘eni ‘o e mo‘uí ‘o fakatatau mo ho‘o tu‘unga fakalaumálié.

Na‘e toe fale‘i foki ‘e Palesiteni ‘Oakesi kuo pau ke ke tokanga ‘i hono “vahevahe ho taimí koe‘uhí ke ‘oua te ke fakali‘eli‘aki ho‘o tu‘unga fakalaumálié lolotonga e taimi ‘oku hoko ai ho‘o ngaahi ‘ekitiviti kuo fakapolokalama‘í ‘i ha ngaahi me‘a kehe. ‘Oku fakamatala‘i ‘e he tefito‘i mo‘oni ko iá ‘a e ‘uhinga ‘oku fu‘u mahu‘inga ai ki he kakai lalahi kei talavoú . . . ke nau muimui ki he akonaki ke ò ki he ngaahi fakataha ‘a e Siasí, tokoni ‘i he Siasí, aka faka‘aho e folofolá, fai ha lotu tū‘ulutui fakafāmili faka‘aho, pea fua e ngaahi fatongia ‘i he Siasí.⁴

‘I he uhohonga ‘o ho‘o ngaahi fie ma‘u kehekehe fakafo‘i-tuituí mo ho‘o feinga ke potupotutatau ‘a e ngaahi tulifua mo e pole ‘o e mo‘uí mo ho‘o tu‘unga fakalaumálié, te ke fakatokanga‘i ai ‘oku malava pē ke ma‘u ‘a e potupotutatau. ‘Oku ‘ikai finangalo ‘a e ‘Eikí ke ke fai ha me‘a he ‘ikai te ke lava ‘o ikuna‘i. Kuo tā tu‘o lahi ‘eku fanongo ki he fale‘i ‘a Palesiteni Tōmasi S. Monisoni (1927–2018) ‘o pehē “ko ia ‘oku ui ‘e he ‘Eikí, ‘oku fakafe‘unga‘i ia ‘e he ‘Eikí.”⁵ ‘Oku ou tui ‘oku fakatautaefito ‘ení ki he kāingalotu ‘o e Siasí.

Neongo ‘oku ngali faingata‘a ke tauhi ‘a e potupotutatau ko ‘ení, ka ‘oku ou palōmesi atu ko e taha ‘o e ngaahi mana ma‘ongo‘onga taha ‘o ho‘o mo‘ui fakamatelié ko ho‘o malava ko ia ke ma‘u ‘a e potupotutatau ‘i ho‘o tu‘unga fakalaumálié mo e ngaahi fatongia kehe ‘oku mahu‘inga ‘i he mo‘uí. ‘E malava ke hoko ‘ení ‘i ha founa ‘e ‘ikai ngata pē ‘i ho‘o tauhi e tu‘unga lolotonga ho‘o mo‘ui fakalaumálié mo e ngaahi fatongia mahu‘inga ‘o e mo‘uí, ka ke tupulaki foki ‘i he ongo tafa‘aki mahu‘inga ko ‘ení.

Ko e tefito‘i ‘uhinga ‘oku malava ai ‘ení he ko e ‘Eikí ‘oku ‘i he uhohongá. ‘Okú Ne ‘i he lotomálie ‘o e tu‘unga potupotutatau. Pea ‘okú Ne ‘ofa fakalangi ‘iate koe ko e taha ‘o ‘Ene fānaú. Ka ‘oku makatu‘unga ‘a e ola ko ‘ení ‘i ho‘o tokanga mo feinga ko e ma‘u ‘a e potupotutatau.

Mei he anga ‘eku vakaí mo e a‘usia fakafo‘ituituí, ‘oku hangē ‘oku tau fakahehema ke fakamamafa ange ki ha tafa‘aki pē ‘e taha ‘o e mo‘uí. ‘Oku fie ma‘u ke tau feinga mo tokanga ma‘u pē kae lava ke potupotutatau ‘etau mo‘uí. Fili ta‘etükua ke ke tu‘u ma‘u.

Ko e me‘a mālié, he ‘e lava fakatou‘osi pē. ‘E malava pē ke ‘i ai e ngaahi taimi te ke fie ma‘u ai ke ke tokanga taha pē ki ho‘o akó pe ngāue ma‘u‘anga mo‘uí, ‘o “toki fakahoko pē ngāue ma‘á e Siasí ‘i he taimi ‘oku totolu ke fakahoko ai e ngāue ma‘á e Siasí”.⁶ Ka neongo iá, manatu‘i ko hono uhó ke ke tauhi ‘a e ‘Eikí koe‘uhí ke ke lava ‘o tu‘u ma‘u fakalaumálie.

‘E Tokoni‘i Koe ‘e he ‘Eikí

Ko e taimi te tau tauhi ai e fakakaukau mei he ongoongo-leleí, ‘oku faingofua ke mahino kiate kitautolu ‘e tokoni‘i kitautolu ‘e he ‘Eikí. Ko ha tefito‘i mo‘oni ‘o e ongoongoleleí ko e fānau kitautolu ‘a ha Ongomātu‘a ‘ofa Fakalangi. ‘Oku fakanatula pē ke Na tokoni‘i kitautolu ‘i he founa kotoa pē ke tau foki hake ai ki hotau ‘api fakalangí.

‘Oku ou fie vahevahe ha fakatātā ‘o e founa ‘e lava ai ‘e he ‘Eikí ‘o tokoni‘i koé. Na‘e vahevahe ‘e ha taha ‘o ‘eku kau takimu‘a ‘i he to‘u tupú ko Tati Kalasoni, ‘i he ngaahi ta‘u lahi kuohilí. Na‘e tokoni lahi ‘a Tati, ‘a ia na‘e toki mālōlō atú, kiate au ‘i he‘eku tupu haké. Na‘á ne tupu hake ‘i he taimi ‘o e Tō Lalo Faka‘ekonōmiká, ko e fika hiva ia ‘i ha fānau ‘e toko 14. Na‘e ma‘u mo‘ui hono fāmilí mei he ngoué mo e tauhi ‘o e fanga pulú. Ko ha taimi faingata‘a fakapa‘anga ia, pea ko ‘enau koloa mahu‘inga tahá ko ‘enau fanga pulú.

‘I he kei to‘u tupu ‘a Tatí, ko e taha ‘o hono ngaahi fatongiá ko e tokanga‘i mo hiki ‘a e fanga pulú ki he feitu‘u ‘e lava ke fafanga‘i lelei ai kinautolú—ko ha ngāue lahi ia ki ha tamasi‘i kei si‘i. Na‘e lava ke ne fakahoko ‘ení ‘aki hano tokoni‘i ia ‘e ha hoosi si‘isi‘i na‘á ne ‘ilo‘i pau ‘a e me‘a ke faí ‘o ‘ikai toe faka-pu‘ia. Na‘e fakahingoa ‘a e hōsi ko ‘Oli Simouki. Ka na‘e ‘i ai ha fehālaaki ‘a ‘Oli Simouki: na‘e ‘ikai ke ne teitei loto ke puke ia. Ko e taimi pē na‘e ofi atu ai ha taha kiate ia, na‘á ne hola ‘i he‘ene ‘ilo‘i ‘e fakangāue‘i iá.

*Manatu'i ke tauhi ha fakakaukau mei
he ongoongolelei. Vakavakai ki he
māmaní 'i he founiga 'o e ongoongolelei
'o Sisū Kalaisí.*

'I ha 'aho 'e taha, hili hono puke 'o 'Oli Simouki pea ha'i 'a e pití mo e nofo'á kiate iá, na'e heka atu 'a Tati ki he mohuku ne kaikai ai 'a e fanga pulú. Na'e mōmoa 'a e kelekelé kae pehē foki ki he mohukú, ka na'e fakatokanga'i 'e Tati ko e musie 'i tu'a mei he mohukú na'e tu'u 'i he ve'e halanga lēlué na'e loloa mo lanu mata ange ia. Ko ia na'a ne fakakaukau ke ne fakataka 'a e fanga pulú ki tu'a mei he 'áa ke nau kaikai 'a e mohuku lelei 'i he ve'e halanga lēlué.

'I hono tokoni'i 'e 'Oli Simouki 'a Tatí, na'a ne fakataka 'a e fanga pulú ki tu'a mei he mohukú, pea na'e kamata leva ke nau fe'alu'aki 'i he halanga lēlué mo kaikai 'a e musie lelei mo lanu mata angé. Na'e hangē na'e fiemālie pē 'a e fanga pulú 'i he'eneau tokanga'i pē kinautolú, ko ia na'e hifo leva 'a Tati mei he'ene hōsí 'o ne tangutu 'i he piti 'o e nofo'á, 'o ne va'inga mo fiemālie 'i he 'ātakai na'a ne 'i aí. Ka na'e fie kaikai mo 'Oli Simouki 'i he musie lanu matá, ko ia na'e faifai pea ne mavahe atu 'o homo hono pití mei he tangutu'anga 'o Tatí.

Na'e maumau'i 'a e momenit nonga ko 'ení 'i he taimi na'e ongo'i fakafokifá ai 'e Tati ha longoa'a mei he mama'o. Na'e ongo mai 'a e ifi 'o ha lēlue na'e vave 'ene lele mai 'i he halanga na'e movete māmālie holo ai 'ene fanga pulú 'i mu'a 'iate iá! Na'a ne 'ilo'i 'e fakamamahi lahi 'a e ngaahi nunu'a ki he fanga pulú kae pehē foki ki hono fāmilí 'o kapau he 'ikai ke vave 'ene ngāue ke tuli 'a e fanga pulú ki he loto 'áa pea mama'o mei he lēlue na'e lele maí. Na'a ne ongo'i he 'ikai pē ke ne teitei lava 'o fakamolemole'i ia 'o ka 'ikai ke ne fakahoko 'a e fatongia na'e fakafalala ange ke ne fai.

Na'e puna fakavave 'a Tati ke lele 'o to'o mai 'a e piti 'o 'Oli Simouki. Na'e sio 'a 'Oli Simouki ki he ha'u 'a Tatí pea vave 'ene lele mama'o meiate iá, he na'e 'ikai ke ne loto ke puke ia. 'I he fu'u ongosia mo e fie ma'u vivili 'a Tatí pea mo 'ene fakakaukau ki he mate 'a e fanga pulú mo e faingata'a ia hono fāmilí, na'a ne 'ilo'i na'e pau ke ne ngāue ke vave.

Na'a ne hiki kimui 'a e me'a na'e hokó: "Na'e ako'i kimautolu he'eku faiako Palaimeli ke mau lotu mo fakamāloha 'a e ngaahi akonaki ne u ako mei he'eku fa'eé. Na'e 'ikai toe 'i ai ha'aku fili, na'a ku tu'ulutui 'o kamata lotua ha tokoni ke tuli 'a e fanga pulú mei he halá.

Na'e 'ikai fanongo 'a Tati ki ha le'o, ka na'a ne ma'u ha fakakaukau mahino: "Okú ke fakatokanga'i nai e lava 'a e fanga pulú 'o lue he tafa'aki 'o 'Oli Simouki kae 'ikai ke ne ngaué. Ko ia . . . lolotonga ho'o tu'ulutuí, totolo ai pē 'aki ho ongo

nimá. Fakangalingali pē ko ha pulu koe peá ke totolo kia 'Oli Simouki."

Na'e pehē 'e Tati: "Na'a ku fai ia. Na'e 'ikai ke ne ngaue. Na'a ku puke'i hono pití, taki ia ki he 'áa, heka ki hono tu'a pea ne ma lele vave atu leva ke se'e 'a e fanga pulú ki he loto 'áa. Na'e ngali kehe 'a e poto lelei 'a 'Oli Simouki 'i he fo'i afe kotoa."

Kimui angé, 'i he taimi na'e 'i he ako mā'olungá ai 'a Tatí, na'e mahino lelei kiate ia na'a ne ma'u ha tali mahino ki he'ene lotú 'i ha taimi faingata'a. Na'a ne pehē, "Na'e tataki 'e he kau 'āngeló 'a 'Oli Simouki 'o ope atu ia 'i he me'a ne u malavá, pea na'e fakahaofi homau fāmilí mei ha fakamamahi." Na'a ne pehē kimui ange: "Ko e fuofua ue'i fakalaumālie 'eni 'i he ngaahi ue'i fakalaumālie lahi na'e [pau] ke hoko kiate au. 'Pea 'ilonga ha me'a te mou kole ki he Tamaí 'i hoku hingoá, 'a ia 'oku totonú, 'o tui te mou ma'u, vakai 'e foaki ia kiate kimoutolu" (3 Nifai 18:20).⁷

'Oku tau takitaha mo'ona pē 'ene ngaahi ngafa ke faka'ata-'atā mei he halanga lēlué kimu'a pea a'u mai 'a e lēlué. 'Oku hoko mai 'etau faingata'a 'i he ngaahi fa'unga mo e lalahi kehekehe. 'Oku 'i ai ha ni'ihī 'oku mamafa mo'oni e ngaahi nunu'a 'o hangē ko e tükunga fakatu'utāmaki 'a Tatí, 'i ha fakatu'utāmaki ki he mo'uí pe laumālié kiate kitautolu pe ko kinautolu 'oku tau 'ofa aí.

Mahalo he 'ikai ke mamafa pehē 'a e ngaahi nunu'a 'o e ngaahi tükunga kehe 'oku tau fehangahangai mo iá, ka neongo iá 'oku fakamafasia ki hotau laumālié mo e lotó. Ko e me'a pē taha 'oku mahino—te tau takitaha ma'u 'a e 'ahi'ahí mo e faingata'a 'i he'etau mo'uí he ko e konga ia 'o 'etau mo'ui fakamatelié. Ka ke manatu'i, 'e tokoni'i kitautolu 'e he 'Eikí!

'Oku ou manako 'i he ngaahi lea ko 'ení 'i he Tohi 'a Molomoná: "'Oku mahino mai kiate kitautolu 'oku 'afio mai 'a e 'Otua ki he kakai kotoa pē, 'o tatau ai pē pe ko e fonua fē 'oku nau 'i aí; 'io, 'okú ne lau 'a hono kakaí, pea 'oku tofuhia 'a māmaní fulipé 'i he'ene ngaahi ngāue 'alo'ofá" (Alamā 26:37).

'Oku 'uhinga ia kiate kitautolu kotoa pē. Ko ha fakafiemālie mo'oni ia ke 'ilo'i 'e tokoni'i kitautolu 'e he 'Eikí.

Tuí, 'Amanaki Leleí, mo ha Fakakaukau mei he Ongoongolelei

'I hono fakalükufuá, 'oku ou tapou atu ke mou manatu'i ke tauhi ha fakakaukau mei he ongoongolelei. Vakavakai ki he māmaní 'i he founiga 'o e ongoongolelei 'o Sisū Kalaisí.

Tauhi ha tu'unga fakalaumālie 'oku potupotutataú. 'Oku tau fehangahangai kotoa pē mo e ngaahi faingata'a mo e faingamālie 'i hotau ngaahi fatongia kehekehe 'i he mo'uí, pea ko e lelei taha 'etau fehangahangai mo iá 'i he taimi 'oku

tau fakatatau ai ia ki he'etau tui kia Sisū Kalaisí mo 'Ene Fakaleleí.

Ko hono faka'osí, ma'u 'a e tuí pea fakatu'a-melie 'e tokoni'i koe 'e he 'Eikí. Ko e 'ilo ko 'ení ko e me'a ia 'okú ne tokoni'i koe ke ke matu'uaki 'a e ngaahi faingata'a kuo pau ke hoko ko ha konga 'o ho'o misiona fakamatelié. ■

Mei ha lea 'i ha fakataha'anga lotu, "Ko Ha Fakaukau mei he Oongoolelei," na'e fai 'i he 'Univēsiti Pilikihami 'Iongi-Haua'i 'i he 'aho 19 'o Sepitema, 2017.

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Vakai, "Lipooti Fakasitetisitiká, 2018," *Liahona*, Mè 2019, 112.
2. Dallin H. Oaks, young single adult fireside, Feb. 8, 2015, Salt Lake City, Utah.
3. Dallin H. Oaks, young single adult fireside, Feb. 8, 2015.
4. Dallin H. Oaks, young single adult fireside, Feb. 8, 2015.
5. Thomas S. Monson, "Duty Calls," *Ensign*, May 1996, 44.
6. Dallin H. Oaks, young single adult fireside, Feb. 8, 2015.
7. Tati Kalasoni, fetohi'aki fakataautaha.

Ko Hono Malu‘i ‘o e Fānaú

Ko e hā te tau lava ‘o fai ke malu‘i lelei mo fakamālohia ange ‘a e fānaú ‘i he‘etau mo‘uí?

Fai ‘e Marissa Widdison

Ngaahi Makasini ‘o e Siasí

Che kotoa ‘a e kakai na‘e ako‘i ‘e Sisuú, ‘oku tau ‘ilo‘i na‘á Ne ‘ofeina makehe ‘a e fānaú. Na‘á Ne tokanga ki he fānaú ‘o a‘u ki he taimi na‘e ‘ikai faingamālie aí. Na‘á Ne fakaafe‘i ‘a e fānaú ke nau ma‘u ha tāpupaki fakafo‘ituitui meiate Ia. Na‘á Ne fakahala‘ia‘i ‘a kinautolu ne nau fakamamahi‘i ‘a e fānaú. Pea na‘á Ne ako‘i ‘oku fie ma‘u ke tau hangē ko e fānaú ‘o hū ki he pule‘anga ‘o e langí.¹

Na‘á Ne folofola ki he ni‘ihi ne nau ‘i he konitinēniti ‘Ameliká hili ‘Ene Toetu‘ú, “Vakai ki ho‘omou fānau ikí.” Na‘e matangaki ‘a e langí, pea na‘e hifo mai ha kau ‘āngelo ‘ofa mo malu‘i ‘o nau takatakai‘i ‘a e fānaú mo ‘ātakai‘i kinautolu ‘aki ‘a e afi. (Vakai, 3 Nifai 17:23–24.)

I he ngaahi faingata‘a ‘oku hoko he māmaní he ‘aho ní, ‘oku tau faka‘amu ke ‘ātakai‘i ma‘u pē ‘etau fānaú ‘e he afi fakalangi. ‘Oku fakafuofua ko e toko taha ‘i he toko fā he māmaní kuo ngaohikovia ia he taimi na‘á ne kei si‘i aí, pea ‘oku faka‘au ke lahi ‘a e fika ‘avalisi ko iá ‘i he taimi ‘oku vakai ai ki he ngaahi kulupu pau ‘oku tu‘u laveangofua, hangē ko e ní‘ihi ‘oku faingata‘a‘ia fakaesinó.² Ko e me‘a ‘oku sai aí he ‘oku lahi ‘etau me‘a ke fai ke tau fuofua ngāue ai ki hono malu‘i ‘o e fānaú.

Na‘e pehē ‘e Sisitā Soi D. Sōnasi, Palesiteni Lahi ‘o e Palaimelí, “Faka-kaukauloto ki ha fānau ‘okú ke ‘ofa ai. Ko e taimi ‘okú ke pehē ange ai ki he fānau ko ‘ení, “‘Oku ou ‘ofa ‘iate koe,’ ‘oku ‘uhinga ia ki he hā? . . . ‘Oku tau ‘oange ‘a e malu‘i koe‘uhí ke tau lava ‘o tokoni‘i ‘a kinautolu ‘oku tau ‘ofa aí ke nau a‘usia honau lelei tahá mo fehangahangai mo e ngaahi pole ‘o e mo‘uí.”³

Mahalo ‘e fakatupu fakakaukau ‘a e vakai lelei ange ki he tā sipinga ‘a e Fakamo‘uí fekau‘aki mo e founiga ke tau malu‘i lelei ai ‘a e fānau ‘i he‘etau mo‘uí.

Na'e Tuku Taimi 'a Sisū Ma'anautolu

Na'e tuku taimi 'a Sisū ke tokanga ki he fānau iiki mo uesiangofuá (vakai, Mātiu 19:14). Te tau lava foki 'o tuku taimi ke tau fanongo ki he'e-tau fānau mo feinga ke mahino kiate kitautolu 'enau ngaahi faingata'á.

Na'e pehē 'e Sisitā Sōnasi, "Ko e lahi ange 'ofa 'oku ongo'i 'e he fānau, ko e faingofua ange ia ke ne tala totonu fekau'aki mo ha me'a, ... Kuo pau ke tau kamata'i 'a e pōtalanoá pea 'oua na'a tatali ki he fānau ke nau ha'u kiate kitautolu."⁴

Na'e pehē 'e ha fa'ē 'e taha na'e tokoni 'ene 'eke ki he'ene fānau he efiafi kotoa, "Na'á ke fanongo nai ki ha ngaahi lea fo'ou na'e 'ikai mahino kiate koe?"

Mahalo ko e fuofua ongo 'e ma'u he'e-tau fānau ko e fekumi 'i he 'initanetí ki ha ngaahi tali he 'oku 'omi 'e he 'initanetí 'a e tokoní he taimi pē ko iá pea 'oku 'ikai ke ne loto-fakamaau, ka 'oku fie ma'u ke tau fakaloto'i kinautolu ko *kitautolu* 'a e ma'u'anga tokoni falala'anga angé. Pea 'oku kau ai 'a e 'ikai 'ita tōtū'á he taimi 'oku talamai ai he'e-tau fānau ha me'a 'oku ta'e-fakafiemālié. Hangē ko 'ení, kapau te tau tafulu loto-'ita 'i he taimi 'oku vetechia ai 'etau fānau ki he'ēnau sio ponokalafí, mahalo he 'ikai ke nau toe omi kiate kitautolu 'o kumi tokoni. Ka 'o kapau te tau tali 'aki 'a e 'ofá, 'oku 'i ai hotau faingamālie ke 'oatu ha pōpoaki—'a ia ko 'etau faka'amu ke nau talanoa kiate kitautolu kau ki ha *fa'ahinga me'a pē*.

Na'e pehē 'e Sisitā Sōnasi, "'Oku fakatupu 'e hono talanoa'i 'i he 'ofa 'a e fanga ki'i palopalema ikí ha fakava'e 'o ha tali lelei, koe'uhí ko e taimi 'e hoko ai 'a e ngaahi palopalema lalahí, 'e kei faingofua pē 'a e fetu'utaki?'"⁵

*Ko e taimi na'e 'a'ahi ai 'a Sisū ki
he kakai Nīfaí, na'á Ne tāpuaki'i
taha taha 'a e fānau kotoa pē.
'Oku totonu ke pehē pē 'etau
'ilo'i 'a e fānau takitaha.*

Ko e ni'ihi 'o e ngaahi fepōtalanoa'aki mahu'inga mo malu 'e lava ke fai 'e he mātu'á mo e fānau 'oku fekau'aki ia mo honau sinó. 'Oku totonu ke kau 'i he ngaahi fepōtalanoa'aki ko 'ení 'a e ngaahi lea totonu ki he kongokonga 'o e sinó, fakamatala fekau'aki mo e haisiní, pea mo e ngaahi liliu ke fakatetu'a ki ai 'i he ngaahi ta'u ka hoko maí. 'Oku totonu ke tau talanoa fekau'aki mo e tu'unga fakasekisualé pea mo e founiga 'oku hoko ai 'a e feohifafale fakaesino mo fakaeongó ko ha konga fiefia 'o e palani 'a e Tamai Hēvaní ma'atautolú. Te tau lava foki 'o talanoa fekau'aki mo e ngaohikoviá mo e ponokalafí. Ko e ngaahi fepōtalanoa'aki ko 'ení 'oku fie ma'u ke taau mo honau to'ú pea tataki 'aki ia 'a e ngaahi fehu'i 'etau fānau. Ko e fakakaukaú, ke fakalau atu 'a e taimí kuo lahi 'etau fepōtalanoa'akí, 'o 'oatu ai ha ngaahi fakamatala lahi ange 'i he lalahi hake 'etau fānau pea tupulaki mo 'enau mahinó. (Vakai ki he ngata'anga 'o e fakamatala ko 'ení ki ha ngaahi ma'u'anga tokoni.)

Na'e Tā 'e Sisū ha Sipinka Ma'anautolu

Na'e tā 'e Sisū ha sipinka haohaoa ma'a e tokotaha kotoa pē (vakai, Sione 8:12). 'I he'e-tau hoko ko e kakai lalahí, 'oku 'i ai foki hatau faingamālie mo e fatongia ke tau hoko ko e fa'ifa'itaki'anga. Ko e taha 'o e ngaahi founiga lelei taha 'e lava ke tau tokoni'i ai 'etau fānau ke nau malú ko 'etau hoko ko ha fa'ifa'itaki'anga 'o e ngaahi fili 'oku malú. 'Oku fakatokanga'i 'e he fānau 'a e founiga 'oku feohi ai 'a e mātu'á mo e ni'ihi kehé mo e anga e feohi 'a e ni'ihi kehé mo e mātu'á. Kātaki, kapau 'okú ke 'i ha vā fetu'utaki pe fefā'uhí mo ha ma'unimā 'okú ne uesia koe pe ko ho fāmilí 'i ha tu'unga fakatu'utāmaki, fekumi ki ha tokoni. Fetu'utaki ki he kau ma'u-mafai fakapule'angá

mo e kau taukei faifale‘í, kae pehē foki ki ho‘o pisopé pe palesiteni Fine‘ofá, ‘ia te nau tokoni ke ke fehokotaki mo e ma‘u‘anga tokoni totonu ‘i he Siasí mo e tukui koló. ‘Oku tuha ke ke ma‘u e malú mo e faka‘apa‘apá.

‘Oku totonu foki ke tau hoko ko ha fa‘ifa‘itaki‘anga ‘o e tokangaekina hotau mālohi fakalaumālié. ‘Oku sio nai ‘etau fānaú ‘oku tau lotu? ‘Oku nau ‘ilo‘i nai ‘oku tau lau e folofolá? Kuo nau fanongo nai ki he‘etau ngaahi fakamo‘oní? ‘Oku tau tui nai koaá e “teunga tau kakato ‘o e ‘Otuá” ko ha fāmili ‘i he pongipongi kotoa kīmu‘a pea tau hū atu ki tu‘a ki he māmaní? (Vakai, ‘Efesō 6:11–18; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 27:15–18).

Na‘e Folofofa ‘a Sīsū Ma‘anautolu

Na‘e folofola ‘a e Fakamo‘uí ‘o fakahala‘i ‘a kinautolu ‘oku nau fakamamahi‘i ‘a e fānaú (vakai, Mātiu 18:6). Te tau lava pē mo kitautolu ‘o hoko ko e kau taukapo ma‘á e fānau ‘i he‘etau mo‘uí.

Na‘e ako‘i ‘e Palesiteni Tāleni H. ‘Oakesi ‘o pehē, “‘Oku fie ma‘u ‘e he fānaú ha ni‘ihī ke lea ma‘anautolu, pea ‘oku nau fie ma‘u e kau fai tu‘utu‘uní ke fakamu‘omu‘a ‘enau lelefí ‘i he anga siokita fakakakai lalahí.”⁶

Neongo ‘oku ‘ikai fie ma‘u ke tau manavahē pe hu‘uhu‘u ki he ni‘ihī kehē, ‘oku totonu ke tau tokanga ki he ngaahi fakamanamana ‘e ala hokó pea fai ha ngaahi fili fakapotopoto. ‘Oku totonu ke muimui ‘a e kau taki ‘i he Palaimelí ki he ngaahi fakahinohino ‘a e Siasí ki hono ta‘ofi ‘o e ngaohikoviá—‘oku ‘i ai ‘a e malu‘i ‘i he taimi ‘oku ‘i ai ha ongo faiako ‘e ua ‘i he loki aka takitaha mo ha tokotaha mei he kau palesitenisií ke ne vakai‘i ‘a e ngaahi kalasi.

‘Oku totonu ke fealēlea‘aki fakataha ‘a e mātu‘á mo e kau takí pea fili pe ‘oku ‘i ai ha ngaahi fakatokanga makehe ‘e lava ke nau fakahoko ke fakasi‘isi‘i ai ‘a e ngaahi fakamanamá. Hangē ko ‘ení, ‘oku lahi e ‘ū fale ‘a e Siasí ‘oku ‘i ai hono ‘ū luva ‘i he matapaá. Kapau ‘oku ‘ikai ha me‘a pehē ‘i he fale ‘okú ke ‘i aí, te ke lava ‘o fakakaukau ke tuku ava pē ‘a e matapaá lolotonga e kalasi pea talanoa ki ho‘o fakaofonga fakalotofonua ki he naunau fakatu‘asinó ke sio pe ‘e lava nai ke fokotu‘u ha ‘ū luva. ‘Oku tatau ai pē pe ko e hā e uiui‘i ‘a e kakai lalahí, te nau lava kotoa pē ‘o tokanga ‘i he lotú pea tokoni ‘i he taimi ‘e fie ma‘u aí, hangē ko hono talitali e kau ‘a‘ahi ‘oku nau ‘eve‘eva ‘i he holó, pe fakalotolahi‘i ha fānau ‘oku nau ‘eve‘eva holo ke nau foki ki he kalasi.

Ko e pangó, he ‘oku fakamamahi‘i ‘a e fānaú he taimi ‘e ni‘ihī ‘e he fānau kehē. Kapau te tau fakatokanga‘i ha fa‘ahinga houtamaki pe fetu‘utaki fakaesino ‘oku ta‘etaau ‘i he lotú pe ‘i ha feitu‘u, ‘oku fie ma‘u ke tau tokoni he taimi pē ko iá. Kapau ko ha takimu‘a kitautolu, ‘oku fie ma‘u ke tau lotofiemālie ke talanoa mo e ngaahi fāmili ‘oku kau ki aí—‘o tatau ai pē kapau ‘e ta‘efiemālie ‘a e ngaahi fepōtalanoa‘aki—ke

fakapapau‘i ‘oku malu ‘a e fānau kotoa pē. Lea ‘aki ‘a e manava‘ofá mo e mahinó ke tokoni ki hono fokotu‘u ha ‘ātakai ‘o e anga‘ofá.

Kapau ‘oku tau tui ‘oku ngaohikovia ha fānau, ‘oku totonu ke tau lipooti e ngaahi hoha‘a ko iá ki he kau ma‘umafai fakapule‘angá he taimi pē ko iá. ‘I he tukui fonua lahi, ‘oku ‘i ai e ngaahi fika telefoni ‘e ala fetu‘utaki ki ai ke ma‘u ha tokoni mo e fakamatala. ‘Oku totonu foki ke tau tala ki he pisopé feka‘aki mo ha ngaohikovia ‘oku tau hu‘uhu‘u ‘oku hoko, tautau-tefito kapau ‘oku kau ai ha taha ‘oku fengāue‘aki mo e fānaú ‘i he Siasí. ‘Ikai ngata ‘i he‘etau fai ha me‘a ke malu‘i ‘a e ala ‘a e tokotaha faihalá ki he fānaú, ka ‘e lava ‘e he pisopé ‘o fakafiemālie‘i mo e tokoni‘i ‘a e ni‘ihī ne fakamamahi‘i pea tokoni ke nau ma‘u ‘a e ngaahi ma‘u‘anga tokoni kehe mei he Ngaahi Ngāue Tokoni ki he Fāmilí.

Na‘e Tāpuekina Taha Taha Kinautolu ‘e Sīsū

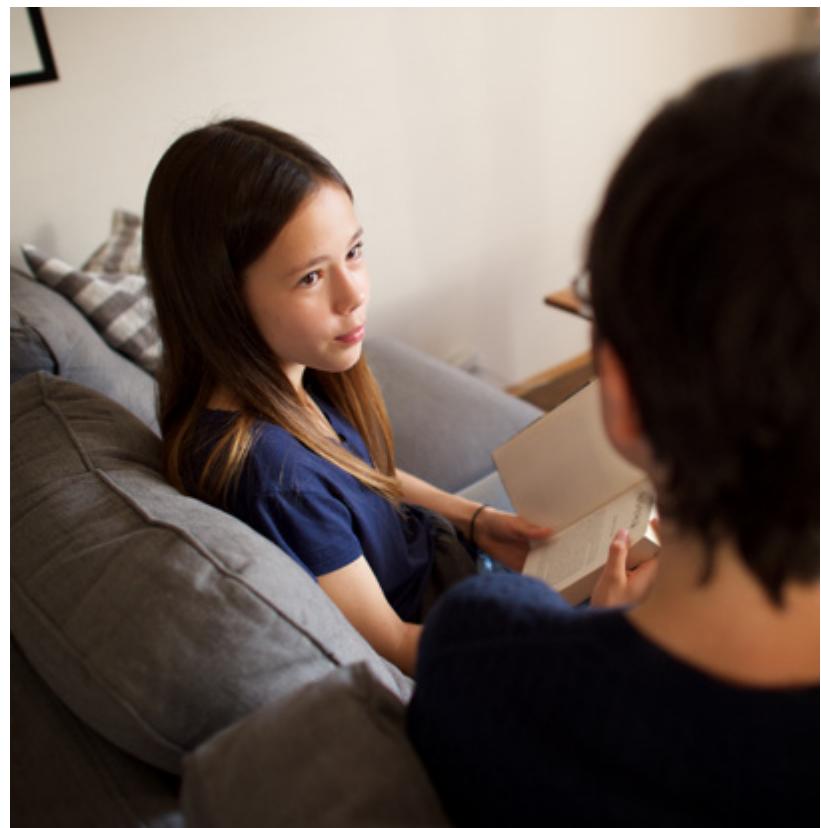
Na‘e ‘afio‘i mo tāpuekina taha taha ‘e Sīsū ‘a e fānaú (vakai, 3 Nīfai 17:21). ‘Oku totonu ke pehē pē ‘etau ‘ilo‘i ‘a e fānau takitaha pea feinga ke tokoni‘i ia.

Te tau ‘ai fēfē ke malu ange ‘a e lotú ma‘á e fānau ‘oku ‘i ai honau ngaahi tūkunga fakafaito‘o. ‘Oku ‘i ai nai ha‘atau palani ke tokoni‘i e fānau Palaimeli ‘oku faingata‘a‘ia fakae-sinó? ‘Oku pelepelengesi nai ‘a e ngaahi lēsoni Palaimeli ‘oku tau ako‘i ki he ngaahi tūkunga faka‘api kehekehé? Ko e hā mo ha toe me‘a kehe te tau lava ‘o fai ke fakakau mai ai ‘a e tokotaha kotoa?

‘Oku ‘ikai totonu ke kau ‘a e ngaahi lea laulanú, lea tukuhifo‘i ‘o e ngaahi fonua kehé, mo hono fakahala‘i e kāingalotu ‘o e tui fakalotu kehé ‘i he ngaahi pōpoaki ‘oku tau vahevahé. ‘I ha kalasi Palaimeli ‘e taha, na‘e ‘i ai ha ki‘i tamasi‘i na‘e ‘ikai ke lea ‘i he lea fakafonua tatau mo e fānau kehé. Na‘e fakapapau‘i ‘e he faiakó ke ne paaki ‘a e ‘ū la‘ipepa tufá ‘i he ongo lea fakafonuá lōua ke tokoni ke ne ongo‘i ‘oku talitali lelei ia. ‘Oku fakahaa‘i ‘e he ngaahi tō‘onga fa‘a fakakaukau faingofuá ki he fānau ‘oku tau ‘ilo‘i mo toka‘i kinautolu fakafo‘ituitui, pea ‘e lava ke hoko ‘a e ngaahi tō‘onga ko ‘ení ko ha sipinga ia ke nau muimui ki ai.

‘E lava ke tau ‘ilo‘i ‘oku ‘i ai e fānau ‘e ni‘ihi te nau fie ma‘u tokoni ‘i ha founga fakavavevave. Hangē ko ‘ení, neongo ko e ngaahi liliu fakaeongó ko ha konga angamaheni ia ‘o e tupu haké, ka ‘o kapau ‘oku ‘ita, faka-longolongo, pe lo-to-mamahi ha fānau ‘o laulau uike, mahalo ‘oku ‘i ai ha palopalema mamafa ‘oku hoko ‘e fie ma‘u ki ai ha tokoni fakapalōfesinale. Neongo ‘oku mahu‘inga ‘a e ngaahi tō‘onga mā‘oni‘oni hangē ko e lotú mo e ako e folofolá, ka ko e taimi lahi ‘oku fie ma‘u ha tokoni lahi ange ma‘anautolu ‘oku fefā‘uhi mo ha mahaki faka‘atamai fo‘ou pe fekuki mo ha fakapulipuli fakamamahí. He ‘ikai ke faka‘au ‘o lelei ange e me‘a ‘oku hokó ‘i hono tukunoa‘i. ‘I he ngaahi feitu‘u lahi, ‘e lava ‘e he pīsopé ‘o tokoni‘i fakapa‘anga ‘a e ni‘ihi fakafo‘ituitui pe ngaahi fāmili ‘oku nau kumi fale‘i ki he Ngaahi Ngāue Tokoni ki he Fāmilí pe ma‘u‘anga tokoni kehé.

Na‘e Fakaivia Kinautolu ‘e Sisū

Lolotonga hono malu‘i ‘e Sisū ‘a e fānau, na‘á Ne toe fakaivia foki mo kinautolu. Na‘á Ne tuhu ki he fānau ko ha fa‘ifa‘itaki‘anga (vakai, Mātiu 18:3). Hili ‘Ene ‘a‘ahi ki he ongo ‘Ameliká, na‘e malava ‘e he fānau ikí ke ako‘i ki he kakai lalahí ha “ngaahi me‘a fakafo” (3 Nifai 26:16).

Te tau lava ‘o fakaivia ‘a e fānau ‘oku tau ‘ilo‘i ‘aki hano ako‘i kinautolu ke nau ‘ilo‘i ‘a e founga ‘oku lea ai ‘a e Laumālié kiate kinautolú pea muimui leva ki he Laumālié ‘i he taimi ‘oku nau fai ai e ngaahi fili—‘o tokoni‘i ai ke nau faka-tupulaki ha me‘asivi fakaeloto ke ne tataki ‘enau angafaí. Hangē ko ia ne ako‘i ‘e Sisitā Sōnasí, “‘Oku mahu‘inga ke tokoni‘i e fānau ke nau fokotu‘u ha‘anau ‘uhinga pē ‘anautolu ki he‘enau fie [fakahoko ha ngaahi fili ‘oku malú].”⁸ Ko ha ngaahi fakakaukau ‘ení ‘e ni‘ihi na‘á ne fakaivia e ngaahi fāmili kehé:

- Na‘e ako‘i ‘e ha fa‘ē ‘e taha ki he‘ene fānau ke nau tokanga ki he‘enau “ngaahi ongo ‘oiauē fakapoó” pea tokanga he taimi ‘oku nau feohi ai mo e kakai ngali “kākaá.” Na‘e ‘aonga ‘ení ‘i he taimi na‘e feinga ai ha ni‘ihi ke fakaloto‘i hono fohá ke ne muimui ‘iate kinautolu ki he falemāloloó, pea na‘á ne talangofua ki he ngaahi ongo na‘e faka-tokanga kiate iá ‘o ne faka‘ehi‘ehi mei ai.
- ‘Oku fa‘a tomu‘a fa‘u ‘e ha ngaahi fāmili ‘e ni‘ihi ha palani fakahaofi ke nau faka‘ao-nga‘i he taimi te nau fehangahangai ai mo ha me‘a fakatu‘utāmaki. Hangē ko ‘ení, ko e palani fakahaofi ‘a ha fāmili ‘e taha na‘e ui ko e “ta‘ofi pea talá” pea na‘e kau ai ‘a hono tamate‘i ‘o e komipiutá pea tala ki he mātu‘á he taimi pē ko iá kapau na‘e ‘asi ha fakatātā kovi. Na‘e ‘ikai ke toe fifili ‘ena fānau pe ‘e founga fēfē ‘enau fehangahangai mo e mitia koví—ne nau ‘osi ‘ilo‘i pē e me‘a ke faí!
- Na‘e fa‘u ‘e ha fāmili ‘e taha ha fo‘i lea faka‘ilonga ‘e lava ke pōpoaki telefoni ‘e he fānau ki he‘enau mātu‘á pe lea ‘aki ‘i he telefoní kapau te nau fie ma‘u ke ‘ave kinautolu he taimi pē ko iá.
- Te ke lava ‘o tokoni‘i ho‘o fānau ke nau fakaangaanga ke pehē “Ikai!” ‘i he taimi ‘e feinga ai ha taha ke fakaloto‘i kinautolu ke nau fai ha me‘a ‘oku nau ta‘efiemālie ke

fai. ‘Oku totonu ke ‘ilo‘i ‘e he fānau kotoa pē ‘oku malava ke nau kole tokoni, pea ‘oku totonu ke nau toutou kole kae ‘oua pē kuo nau malu.

Ko Hotau Fatongia ko e Kakai Lalahí

Tau toe manatu mu‘a ki he fakatātā ‘i he 3 Nifai 17, ‘i he taimi ne hanga ai ‘e Sisū ‘o “fua hake ‘a ‘enau fānau ikí, taki taha, ‘o ne tāpuaki‘i ‘a kinautolu, mo hūfaki‘i ‘a kinautolu ki he Tamaí. . . Pea na‘e takatakai ‘a kinautolu ‘aki ‘a e afi; pea na‘e tauhi ‘a kinautolu ‘e he kau ‘āngelō” (veesi 21, 24). Mahalo ko ha konga mahu‘inga ‘o e talanoa ko ‘ení ko e ‘ikai ngata pē ‘i hono ako‘i kiate kitautolu ‘a e mahu‘inga ‘o e fānau ka ke fakahaa‘i foki *hotau fatongiá*, ko e kakai lalahi. Ko e kau tauhi kitautolu ‘o e to‘u tangata hokó.. ‘Oku totonu ke tau hoko ko e kau ‘āngelo ‘oku nau takatakai‘i mo tauhi ‘a e fānau. Ke tau hokohoko atu mu‘a ‘etau fakakaukau kia Sisū ko hotau fa‘ifa‘itaki‘anga haohaoá pea fai leva hotau lelei tahá ke ‘ākilotoa ‘etau fānau ‘aki ‘a e ‘ofa mo e malu‘i. ■

MA‘U’ANGA FAKAMATALÁ

1. Vakai ki he fakamo‘oni fakafolofola ‘i he ‘uluaki palakalafi ‘o e konga takitaha ‘i he fakamatala ko ‘ení ke ma‘u ai ‘a e ngaahi talanoa ko ‘ení ‘i he folofolá.
2. Vakai, “Child Maltreatment (Child Abuse),” World Health Organization, who.int/violence_injury_prevention/violence/child/en.
3. Joy D. Jones, “Fefā‘uhí mo e Ponokalaffí: Malu‘i, Tali, mo e Fakamo‘ui,” *Liahona*, ‘Oka, 2019, 38.
4. Joy D. Jones, “Fefā‘uhí mo e Ponokalaffí,” 39, 40.
5. Joy D. Jones, “Fefā‘uhí mo e Ponokalaffí,” 39.
6. Dallin H. Oaks, “Malu‘i ‘e Fānau,” *Liahona*, Nōv. 2012, 43.
7. Vakai, “Preventing and Responding to Abuse,” newsroom.ChurchofJesusChrist.org.
8. Joy D. Jones, “Fefā‘uhí mo e Ponokalaffí,” 40.

KO HA MA‘U’ANGA TOKONI ‘A E SIASÍ MA‘A E KAU TAKÍ

‘Oku ‘i ai ha peesi ‘initaneti ‘a e Siasí ke tokoni‘i ‘a e kau takí ke nau fale‘i ‘a e kāingalotu ‘oku nau fefa‘uhí mo e ngaahi faingata‘a hangē ko e ngaohikoviá. ‘Alu ki he counselingresources.lds.org.

NGAAHI MA‘U’ANGA TOKONI KEHE ‘I HE ‘INITANETÍ

- Abuse.ChurchofJesusChrist.org
- OvercomingPornography.lds.org
- “Abuse,” Gospel Topics, topics.lds.org

NGAAHI TOKONI KI HONO MALU‘I ‘O E FĀNAÚ

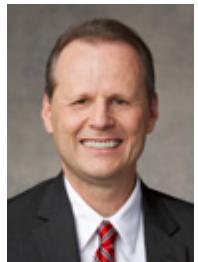
‘I ‘Api

- Fa‘u ha palani fakafāmili ke fakamama‘o mei he mītia koví pe hola mei he ngaahi tükunga fakatu‘utāmakí.
- Talanoa ‘i he founa ‘oku taau mo e to‘u fekau‘aki mo e sinó, feohi fakasekisualé, mo e feohi fafalé.

‘I he Lotú

- Muimui ‘i he ngaahi fakahinohino ‘a e Siasí ki he ako‘í, ‘o kau ai ‘a hono fakakau ha kakai lalahi ‘e toko ua ‘i he loki ako kotoa pē.
- Poupou‘i ha ‘ulungaanga ‘o e anga‘ofá pea ‘oua na‘a fakangofua ‘a e houtamakí.

'Eletā
Joni L. Koch
'O e Kau
Fitungofulú

Ke Hoko pe Kuo Hoko: Ko e Fehu‘í Ia

‘Oku fie ma‘u ke tau fakamaau‘i. Kuo pau
ke tau fai ia. Ka kuo pau ke ‘oua na‘a tau
fakamahamahalo pe fakahingoa ha taha.

• **I**he ngaahi ta‘u lahi kuohilí, na‘á ku ‘a‘hi ai mo hoku uaifí ki he Kāsolo Kolonipokí ‘i Helisinga, Tenima‘ake. Na‘e ‘iloa ‘a e kāsolo ko ‘ení ‘i he tulama ‘a Viliami Seikisipia ko e Hamlet. ‘I he‘ema lue holo ‘i he loto kāsoló, ne ma fakakaukau ki he ngaahi ‘ata mo e fepōtalanoa‘aki mei he tulamá, tautaufito ki he fehu‘i ‘iloa, “Ke hoko, pe ko e ‘ikai ke hoko: ko e fehu‘í ia.”

Ka na‘á ku fakakaukau ki ha fehu‘i ‘oku mahu‘ingamālie ange ke ‘eke kiate kitatolu: “Ke hoko pe kuo hoko: ko e fehu‘í ia.”

Faka‘atā ha Tupulaki

Me‘apangó, he ‘oku tau fa‘a ui hingoa he taimi ‘oku tau talanoa ai fekau‘aki mo e ni‘ihi kehé. Hangē ko ‘ení, ‘e lava ke tau lea ‘aki ha ngaahi me‘a hangē ko e:

- “*Ko ‘Eletā Palauni ko ha faifekau fakapikopiko.*” Ka ‘oku totonu ke tau pehē, “‘Oku te‘eki ke ngāue mālohi ‘a ‘Eletā Palauni kimúi ni mai, ka ‘oku ou tui ‘e lava pē ke ne fakalakalaka.”
- “*Oku ‘ikai ko ha tokotaha tui fakalotu ‘a Mele.*” ‘I hono fehangahangaí ‘oku totonu ke tau pehē, “Kuo te‘eki ke sai‘ia ‘a Mele ‘i he tui fakalotú, kae mahalo te ne ongo‘i ‘a e Laumālié ‘o kapau te u vahevahe ‘eku fakamo‘oní kiate ia.”

‘I he taimi ‘oku tau pehē ai ‘oku *pehē* ha tokotaha, te tau iku ai ‘o fakahingoa pe fakamahamahalo, ‘o tau loto-fakamaau kae ‘ikai ke tau tuku ha faingamālie ke liliu mo tupulaki. Ka ko e taimi ‘oku tau pehē ai *kuo hokó*, ‘oku tau faka‘ilonga ai ‘oku tau tui ‘e malava pē ke tupulaki mo fakalakalaka.

'Oku Hala Nai ke Fakamaau?

'Oku 'omi 'e ha konga lahi 'o e liliu 'i he Tohi Tapú 'a e konga ko 'eni 'o ha akonaki mei he Fakamo'uí: "Oua na'a mou fakamaau, telia na'a fakamaaua 'a kimoutolu" (Mātiu 7:1). Ka 'oku 'omi 'e he Liliu 'a Siosefa Sāmitá ha fakama'ala'ala: "Oua 'e fakamaau ta'e-mā'oni'oni . . . , kae fakamaau 'i he fakamaau 'oku mā'oni'oni" ('i he Fakahinohino ki he Ngaahi Folofolá; tānaki atu e fakamamafā).

Ko e mo'oni 'oku tali lelei ia—pea a'u 'o fie ma'u—ke tau fakamaau 'i he'e-tau sivi'i, vakai'i, mo 'ilo'i 'a e ngaahi tūkungá mo fai ha ngaahi fili. Pea 'oku matu'aki mahu'inga ke tau fakamālohia 'a e fakamaau mā'oni'oni 'i he'etau feohi mo e kakaí.

Hangē ko 'ení, 'oku totonu ke tau vakai'i fakalelei 'a e tokotaha te tau mali mo iá, faka'aonga'i 'a e fa'a 'ilo'iló ke ma'u ha mahino ki he ngaahi taumu'a 'a ha taha, pe sivi'i 'a e malava 'a ha taha ke fakahoko ha ngāue fakapalōfesinalé.

'Oku totonu ke tau vakai'i ma'u pē 'a e ngaahi angafai pe 'ulungaanga 'a e kakaí 'aki e ngaahi tu'unga 'ulungaanga 'a e 'Eikí, hangē ko ia 'oku hā 'i he tohi folofola mā'oni'oni mo e ngaahi lea 'a e kau palōfitá. Ko e mahu'inga tahá, 'oku totonu ke tau fakapapau'i 'oku 'ikai hanga 'e he'etau loto-fakamāú 'o fakamatala'i ta'e'ofa, fakamahamahalo, pe fakahingoa ta'etotonu ha taha.

Malava ke Liliu

'Oku tau fakahoko 'a e fakamaau ta'ēma'oni'oni 'i he taimi 'oku tau fakamatala'i hala ai 'a e ni'ihi kehé, tautaufitio kapau 'oku tau 'uhinga he 'ikai pē ke nau lava 'o liliu. 'I he'etau feohi mo e ni'ihi kehé, 'oku totonu ke tau manatu'i 'oku makatu'unga 'i he feilaulau

fakalelei 'a e 'Eikí 'a 'etau malava kotoa 'o tupulakí. Fakakaukau ki he ngaahi sipinga ko 'eni mei he Fakamo'uí:

- Na'a Ne folofola ki he fefine ne mo'ua 'i he fe'auakí, "Alu pea 'oua 'e toe fai angahala" (Sione 8:11).
- Na'a Ne folofola ki he taha 'o e ongo tangata ne tutuki 'i Hono tafā'akí, "Te ta 'i Palataisi mo au he 'ahó ni" (Luke 23:43).
- 'I He'eene hoko ko ha taha kuo toetu'u, na'a Ne hokohoko atu ke 'afio ki he mālohi 'o Pitá peá Ne ako'i ia, neongo na'e tu'o tolū hono fakafisinga'i Ia 'e Pitá (vakai, Mātiu 26:34 mo e Sione 21:15–17).
- Na'a Ne folofola kia Saula, 'a ia na'a ne fakatanga'i 'a e Kāingalotú, ke fakatomala. Na'e talangofua 'a Saula, 'a ia na'e hoko ko Paulá, pea na'a ne mā'oni'oni. (Vakai, Ngāue 9:3–6.)

'Oku poupou lahi 'a e 'Eiki ko Sisū Kalaisí ke tau ma'u ha faingamālie hono ua—kae pehē foki ki ha faingamālie hono tolū mo fā. Na'a Ne ako'i mai ke tau fakamolemole'i "kae liunga fitungofulu lau e fitu" (Mātiu 18:22). Ko Ia toko taha pē na'a Ne mo'ui haohaoa 'i he māmani ko 'ení, ka koe'uhí ko 'Ene mo'ui, ko 'Ene ngaahi akonaki, ko 'Ene feilaulau fakalelei, mo 'Ene Toetu'u, pea fakafou 'i he ngaahi ouau 'o 'Ene ongoongolelei, te tau lava ai foki 'o hoko 'o haohaoa ha 'aho. Ko e lave ko ia ki hotau kāingá 'i ha founa 'okú ne fakaha'i 'a e ta'etui ki he'enau malava ke liliú, 'oku fakaha'i foki ai 'a e ta'etui ki he mālohi 'o e Fakamo'uí mo 'Ene Fakalelei.

'I Tu'a pea 'I Loto

Ko ha mo'oni'i me'a ia 'o e mo'ui 'etau fa'a fakamaau (pea fakamaaua kitautolu)

'i he fuofua fesiofakí pē. Ka neongo iá, 'oku tau 'i ha tu'unga fakatu'utāmaki 'o e fakamaau ta'e-mā'oni'oni 'i he'etau fakamaau 'aki 'etau fuofua fesiofakí pē pea 'ikai malava ke vakai'i 'a e 'ulungaanga totonu 'o ha taha.

"'Oku 'ikai mamata 'a [e 'Eikí] 'o hangē ko e mamata 'a e tangatá; he 'oku sio 'a e tangatá ki he anga 'oku hā 'i tu'a, ka 'oku 'afio'i 'e [he 'Eikí] 'a e lotó" (1 Samuela 16:7). Na'e folofola 'a Sisū ki he kau mālualoi 'i Hono kuongá 'oku nau tatau mo e "fonualoto kuo vali hinehina, 'a ia 'oku matamatalelei mo'o-ni 'i tu'a, ka 'oku fonu 'i loto 'i he . . . me'a fakalielia kotoa pē" (Mātiu 23:27).

Na'e 'ikai 'uhinga e ako'i 'a e Fakamo'uí 'oku 'ikai ko ha me'a lelei 'a e hā matamatalelei 'i tu'a ka 'oku mahu'inga fau ange 'a e 'ulungaanga 'i loto (tu'unga 'ulungaanga ma'a mo e fakalaumālié) 'a ha tangata mo ha fefine. Fakakaukau ki hotau ngaahi tempiale faka'e'i'eikí—'oku faka'ofo'ofa 'a e kelekelé ka ko e me'a 'oku mahu'inga angé ko e ngaahi ouau 'oku fakahoko 'i lotó.

'Oku fie ma'u foki mo e kau faifekau ke nau tauhi e ngaahi tu'utu'uni ki he valá mo e fōtungá. 'I he'enau ma'a, teunga tāú, mo faka'aonga'i 'a e lea 'oku tāú, 'oku nau hoko ai ko ha fa'ifa'i-taki'anga lelei kiate kinautolu 'e talitali ki he ongoongolelei 'o Sisū Kalaisí 'o fakafou 'i he me'a 'oku nau mamata mo fanongo ki ai mei he kau faifekau.

Fakamālohia 'a e Fa'a 'Ilo'iló

'I he'etau feinga ke fai e fakamaau mā'oni'oni, 'oku mahu'inga ke faka'aonga'i 'a e fa'a 'ilo'iló. 'Oku pehē 'e he Fakahinohino ki he Ngaahi Folofolá ko e 'ilo'iló ko e "ilo'i ha fa'ahinga me'a 'i he mālohi 'o e Laumālié. . . . 'Oku kau ki ai hono 'ilo'i hono anga mo'oni 'o e

kakaí pea mo hono tupu‘anga mo e ‘uhinga ‘o e ngaahi fakahā fakalaumālié” (“Ilo‘ilō, Me‘a-foaki ‘o e”).

‘Oku fa‘a faka‘aonga‘i ‘e he kakai ‘oku kovi honau lotó he taimi ‘e ni‘ihī ‘a e ngaahi teuteu fakamāmaní ke feinga ke kākāa‘i kitautolu ke tau fakakaukau ‘oku nau taau ke tau fa‘ifa‘itaki ki ai. ‘Oku nau “poto ‘i honau mata ‘onautolú mo nau fakapotopoto ‘i honau mata ‘onautolú” (Isaia 5:21; 2 Nifai 15:21). Na‘e malava ‘e he Fakamo‘uí ke Ne ‘afio‘i ‘a e fakangalingali ko ‘ení, pea na‘á Ne lava ‘o ‘afio‘i ‘a e ‘ulungaanga mālohi mo e taumu‘a totonu ‘o e lotó ‘o a‘u ki he kakai masiva mo faingata‘a‘ia tahá.

Na‘e faka‘aonga‘i ‘e ‘Alamā ‘a e fa‘a-hinga ‘ilo‘ilo ko ‘ení ‘i he taimi na‘á ne lea ai ki he ni‘ihī ne “fehi‘anequina ‘a kinautolu ‘e he kakai kotoa pē koe‘uhi ko ‘enau masivá” ka na‘e tāpuekina ‘a kinautolu he na‘a nau hoko ‘o angavaivai mo “loto-fakatōkilalo” (vakai, ‘Alamā 32:5–8).

‘Oku totonu ke tau manatu‘i ko e “ngaahi me‘a ‘o e Laumālie ‘o e ‘Otuá . . . ‘oku ‘ilo fakalaumālie pē ia” (1 Kolinitō 2:14). ‘I he‘etau vakai ki he ni‘ihī kehé ‘i he founga ‘oku ‘afio ai ‘a e Tamai ‘i Hēvaní kiate kinautolú, ‘oku fakangofua leva ‘e he ‘ilo‘ilō ke tau fakamālohiā ‘a e fakamaau mā‘oni‘oni.

Fakamaau Mā‘oni‘oni

Ko e ‘aho kotoa pē ‘o ‘etau mo‘uí, ‘oku tau fakamaau ‘aki ‘etau sivisivi‘i, vakavakai‘i, mo fakafaikehekehe‘i. Ka neongo ia, ‘oku ‘amanaki mai e ‘Eiki ke tau fai ia ‘i he mā‘oni‘oni. ‘I he‘etau hoko ko e kau ākonga ‘a e ‘Eiki ko Sisū Kalaisí, ‘oku totonu ke fakahaa‘i ‘i he‘etau ngaahi leá mo e angafaí ‘oku tau anga‘ofa, ‘ofa, mo fie tokoni.

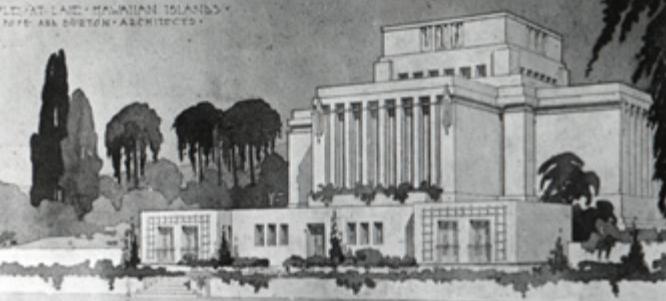
‘I he‘etau hoko ko e kau fakamaau mā‘oni‘oni, ‘oku fie ma‘u ke tau

fakapapau‘i ‘oku tau tokanga ange ki he ‘ulungaanga ‘o ha tokotaha kae ‘ikai ko hono fōtungá. ‘I he taimi tatau, ‘oku totonu ke tau manatu‘i ‘oku tau fa‘u ‘etau fuofua ongó ‘i he anga hotau fōtungá mo e ngaahi lea ‘oku tau faka‘aonga‘i. ‘E tokolahī e kakai ‘e tohoaki‘i kinautolu ke nau fekumi lahi ange ki hotau ‘ulungāngá mo e pōpoaki ‘o e ongoongolelei

kapau ‘oku fakahaa‘i ‘e hotau fōtungá ‘a e mahu‘inga ‘o ‘etau pōpoaki.

Kuo fakahaa‘i mai ‘e hotau ‘Eiki ko Sisū Kalaisí ‘a e fakatātā haohaoa ke tau muimui ki ai ‘i he‘etau feinga ke fakamaau mā‘oni‘oni. ‘Oku totonu ke tau—hangē ko Iá—fakatatau ‘a e me‘a ‘oku tau sio ki ai ‘i tu‘á mo e me‘a ‘oku ‘i he loto ‘o e tokotaha kotoa. ■

Fa'unga 'o e falé ne 'omi ia 'e he ongo tā palani ko Hailame Pope mo Hāloti W. Pētoni.

To'omata'u: Ko e taha 'o e tā tongitongi 'e fā 'i he temipalé 'okú ne fakafofonga'i a e kuonga fakakosipeli 'e fā 'o e ongoongolelei.

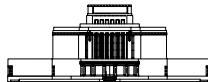
Ko ha peleti teuteu 'oku 'asi ai e fuofua temipale 'e valu 'a e Siasí. Ko La'ie 'i lalo 'i he lotomālié.

'I Lotó: Ko Palesiteni Hiipa J. Kalānite 'i La'ie ki he fakatapui 'o e temipalé. 'Olungá: Ko Palesiteni Siosefa F. Sāmita (taupotu ki to'ohemá) 'i La'ie. Na'a ne fakatapui 'a e tu'u-'anga 'o e temipalé 'i Sune 1915.

Tā tongitongi ki he tu'unga fakaefa'eé ko e fa'u 'e 'Āvati Feapengikesi. To'ohemá: Fakataha 'a e kāingalotú ki he temipalé (1920).

Ko e Temipale ‘i La‘ie, Hauai‘í

KO HA SENITULI ‘O E TĀNAKI FAKATAHÁ

‘I hono fakatapui ia ‘i he ta‘u
‘e 100 kuohilí, kuo faka‘atā ‘e
he Temipale La‘ie Hauai‘í ‘a
e Kāingalotú ke nau fakataha
mai ke ma‘u ‘a e ngaahi tāpu-
aki ‘o e temipalé ‘i he kamata
ke mafola ‘a e ongoongolelei
‘i he funga ‘o e māmaní.

Fai ‘e Clinton D. mo Angela R. Christensen

‘Oku nofo ‘a e ongo fa‘u tohí ‘i ‘Iutā, USA. ‘Oku ngāue ‘a
Misa Kulisiteniseni ‘i he Potungāue ki he Hisitōlia ‘o e Siasi.

Ko e taha ‘o e ngaahi misiona ma‘ongo‘onga
taha ‘o e Siasi ‘o Sisū Kalaisí ‘i he ngaahi
‘aho kimui ní ko e ‘omi e ngaahi tāpuaki ‘o
e temipalé ki he kakai ‘i he māmaní, ‘o tatau
pē ki he mo‘uí mo e maté. Na‘e ako‘i ‘e he
Palōfita ko Siosefa Sāmitá “ko e taumu‘a na‘e
fakatahataha ai ‘a e . . . kakai ‘o e ‘Otuá ‘i ha fa‘ahinga kuonga
‘i māmaní . . . ke langa ki he ‘Eikí ha fale ke Ne lava ‘o fakahā
ai ki Hono kakaí ‘a e ngaahi ouau ‘o Hono falé.”¹

‘I he kamata‘anga ‘o e senituli 20, ko e ‘ū temipale pē ‘e fā
na‘e ‘i māmaní, na‘e tu‘u kotoa ia ‘i ‘Iutā. Ko ia ai, na‘e hoko
‘a e tānaki ki ‘Iutaá ko e tefito‘i founiga ia ke ma‘u ai ‘a e
ngaahi tāpuaki ‘o e temipalé. Na‘e liliu ia ‘i he 1919. ‘I he
‘aho 27 ‘o Nōvema, 1919, na‘e fakatapui ai ‘e Palesiteni Hiipa
J. Kalānite (1856–1945) ‘a e Temipale La‘ie, Hauai‘í. Na‘e
faka‘ilonga‘i henī ha taimi fakahisitōlia ‘o e liliú ‘i hono Toe
Fakafoki Mai ‘o e ongoongolelei ‘i he ‘atā ‘a e ngaahi tāpuaki
‘o e temipalé ki he ngaahi fonua lahi.

‘I he ngaahi tūkunga lahi, na‘e hoko ‘a e Temipale La‘ie
Hauai‘í ko e fuofua temipale fakavaha‘apule‘angá. Na‘á ne

tokoni‘i leva ‘a e kāingalotu mei Hauai‘í, Nu‘usila, Ha‘amoá,
Tonga, Tahiti, Siapani, mo ‘Aositelēliá. ‘I he hokohoko atu ke
tupulaki ‘a e Siasi ‘i he Pasifikí mo ‘Esiá, na‘e hokohoko atu ke
tokolahī ange ‘a e tukui fonua na‘e tāpuekina ‘e he temipale
ko ‘ení.

‘Oku faka‘ilonga‘i he ta‘u ni ‘a e ta‘u ‘e 100 ‘o e makamaile
mahu‘inga ko ‘ení ‘i hono tānaki ‘o ‘Isileli ‘i he fakatou tafa-
‘aki ‘o e veilí.

Tānaki Fakataha mei Ha‘amoá

‘Oku tu‘u ‘a e ‘otu motu Ha‘amoá ‘i he maile nai ‘e 2,500
(4,023 km) mei Hauai‘í. ‘I he 1919, na‘e pehē ‘e Sione Q.
Ātama, ko e palesiteni misiona ‘i Ha‘amoá, “I he kakato pē
‘a e temipale ‘i La‘ie, ne hangē na‘e fakafokifá pē holi mālohi ‘a
homau kakaí ke fakatau atu ha koloa fe‘unga ka nau ‘alu ki he
temipalé.” Hangē ko ‘ení, na‘e ngāue fakafafekau ta‘etotongi
‘a Aulelio ‘Anae ‘i ha ta‘u ‘e 20. Koe‘uhí ko ‘ene feilaulau ‘i he
ngaahi ta‘u lahi, na‘e ‘ikai ai ha‘ane pa‘anga fe‘unga ke folau ki
Hauai‘í. Ko ia na‘e fakatau atu ‘e Misa ‘Anae ‘a e me‘a kotoa pē
na‘á ne ma‘u peá ne tānaki ai ha U.S.\$600 pe \$700.² Na‘e feilau-
lau‘i ‘e Misa ‘Anae mo e kakai Ha‘amoá kehe ‘a e me‘a kotoa pē
ne nau lavá ke nau hiki ki La‘ie lolotonga e ta‘u 1920 tupú.

Na‘e ‘i ai ha fāmili ‘e taha ko e fāmili Leotá, ne nau tū‘uta ‘i
Hauai‘í ‘i he ‘Aho ‘Uluaki ‘o e Ta‘u 1923. Na‘e manatu ‘a e ta‘u

fitu ko Vailine Leotá 'o pehē, "Ko 'emau fuofua [vakai] ki he temipalé . . . ko e me'a faka'ofo'ofa taha ia kuo mau mamata ki aí."³ I he hili pē ha uike 'e ua mei ai, na'e ma'u 'enitaumeni e ongomātu'a 'a Vailiné, 'a Aivao mo Matala, pea na'e sila'i kinaua ko ha ongomātu'a, pea sila'i mo 'ena fānaú kiate kinaua. Na'e ngāue faivelenga 'a e ongomātu'a Leotá 'i he fale 'o e 'Eikí 'i ha ta'u 'e 50 pea na'e tanu kinaua "o ofi ki he temipale ne na 'ofa lahi aí."⁴ I he 'aho ní, kuo laungeau hona hako tui faivelengá 'oku nau nofo 'i Hauai'i.

Ko Ha Ngāue Ta'emalava

Neongo na'e tokolahi e kāingalotu 'i he Pasifikí ne nau mavahe mei honau fonua tupu'angá ke hikifonua ki Hauai'i, ka ne lahi e ngaahi uooti mo e kolo 'o e Siasí mei he tukui fonua kehekehe ne nau fokotu'utu'ha ngaahi folau fakakulupu ki he temipalé, na'e ui ko e kulupu folau temipalé. Na'e hoko 'a e fakataha'anga fakalaumālie ko 'ení ko ha founiga ia ke folau ai 'a e kāingalotu 'o e Siasí ke ma'u 'a e ngaahi ouau 'o e temipalé, pea toe foki mai leva ki 'api ke langa 'a e Siasí 'i honau fonua 'onautolú.

'I he fakatapuí, na'e lotu 'a Palesiteni Kalānīte ki he 'Eikí ke Ne fakaava ha hala ma'a e Kāingalotu 'i Nu'usila mo e 'Otu Motu Pasifikí kotoa pea mo malu'i 'enau tohi hohokó koe'uhí ke nau ha'u ki he temipalé pea hoko ko e kau fakamo'u ki he 'enau ngaahi kui.

Na'e kamata'i 'a e ngaahi kulupu folau temipalé 'e ha kulupu 'o e Kāingalotu Mauli 'i Nu'usila 'i he hili pē ha māhina 'e ono mei hono fakatapuí. Neongo na'e maile 'e 5,000 (8,045 km) 'a e Kāingalotu mei Hauai'i, ka na'a nau fiefia 'i he ongoongo ki he fakatapuí.

Na'e faka'amua 'e Vaimate mo Heni 'Analú ke na kau 'i he fuofua kulupu ke folau ki he temipalé. Ka na'e ngali ta'emalava 'a e ngāue koe'uhí ko e masiva 'a e fāmili' pea mo e pa'anga Nu'usila 'e 1,200 na'e fie ma'u ke fakamole ki he folau—ko ha fu'u pa'anga lahi ia. Te nau fie ma'u ke hoko ha mana.

Ne laui ta'u e muimui 'a e fāmili 'Analú ki he fale'i 'a e palōfítat ke tānaki 'enau lekooti tohi hohokó. Na'e fokotu'utu'una 'a e 'ū lekooti ko iā lolotonga ia e tatali 'a e fāmili 'Analú ke hoko ha maná. Na'e 'ilo'i 'e hona foha ko Uiuiní 'a e tui 'ene ongomātu'a: "Na'e 'ikai 'aupito ke teitei mole e

'amanaki 'a 'eku fine'eikí 'i he fakakaukau mahalo he ['ikai] ke ne tū'ulutui mo 'eku tangata'eikí 'i ha 'olita he temipalé."

Na'e hoko ha mana. Na'e ma'u 'e Uimate ha aleapau mei he pule'anga Nu'usilá ki ha polōseki lahi ki ha ngāue langa. Na'e 'omi 'e he'ene vahe ki he polōseki ko 'ení ha pa'anga fe'unga na'e totongi mai kimu'a 'o lava ai ke totongi e fakamole 'o e folau ki Hauai'i. Na'e ikuna'i 'e Uimate mo Heni 'ena manavahē ki he folau tahika na folau ki Hauai'i mo ha kulupu Kāingalotu 'e toko 14 'i Mē 1920. Na'a na ma'u hona 'enitaumení pea na'e sila'i kinaua. Kuo hoko 'a e me'a na'e ta'emalavá.

Ko e talanoa ki he fāmili 'Analú ko ha taha pē ia 'o e ngaahi talanoa 'e laui afe fekau'aki mo e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní ne nau folau ki he Temipale La'ie Hauai'i ke ma'u e ngaahi ouau mo e ngaahi tala'ofa na'e 'omi 'e he 'Eikí 'i Hono falé. Na'e fie ma'u henī ha feilaulau lahi, ka na'a ne fakatupu ha Kāingalotu mālohi ange 'a ia ne nau toe foki mateuteu ki honau ngaahi fonua tupu'angá ke tataki e Siasí.⁵

Tānaki Fakataha Fakalaumālie mei 'Esiá

Hili e Tau Lahi Hono Ua 'a Māmaní mo hono toe fokotu'u 'o e Siasí 'i Siapaní, na'e fokotu'utu'u 'e he Kāingalotu 'i aí 'a e fuofua kulupu folau temipale 'a e kau 'Esiá. 'I he 1965, na'e folau mai ai ha vakapuna ne fonu 'i he Kāingalotu mateaki 'e toko 165 mei Tokiō ki Hauai'i ke nau ma'u 'a e ngaahi ouau fakatemipalé. Na'e hoko 'a e folau ko 'ení ke fakatupu ai ha mālohi fakaofo ki he Siasí

1850

1850: Na'e tū'uta ai ha kau faifekau 'i he Pule'anga 'o Hauai'i ke malanga'i 'a e ongoongolelei kuo fakafoki mai.

1855: Fuofua ngāue fakafai-fekau 'a Siosefa F. Sāmita 'i Hauai'i.

1875

1865: 'Oku fakatau mai 'e he Siasí ha konga kelekele 'i La'ie ke langa ai ha 'apisiai. 'Oku 'unuki 'a e falé 'i he 1916 ke faka'atā ki hono langa 'o e temipalé.

1900

1915: Fanonganongo 'a e Temipale La'ie Hauai'i 'e Palesiteni Siosefa F. Sāmita.

1925

27 'o Nōvema, 1919: 'Oku fakatapui 'a e Temipalé 'e Palesiteni Hiipa J. Kalānīte ('i olunga 'i lotomālié).

1920: 'Oku folau 'a Uimate 'Analú mei Nu'usila ki he temipalé.

‘i Siapani. Ko ha pēseti ‘e hivangofulu-mā-nima ‘o e kāingalotu ko ‘ení ne nau kei mālohi pē ‘i he Siasí. Na‘e hoko ha toko nima ‘iate kinautolu ko e kau palesiteni temipale ‘i honau fonua tupu‘angá, ‘o kau ai ‘a ‘Eletā ‘Iosihiko Kikusi, ko e fuofua Taki Ma‘olunga mei Siapaní.⁶

‘I he 1970, na‘e folau ai ha kāingalotu Kōlea ki La‘ie. Na‘e pehē ‘e ha palesiteni fakakolo ko Soi Uki Uani, “Na‘a mau ‘alu ki he temipalé pea na‘e tupu ai ‘emau fakakaukau mo faka‘aaki kimautolu ki he founiga ‘e lava ke ma‘u ai ‘a e fakamo‘u. Na‘e hoko ‘o mo‘oni ‘a e palani ta‘engatá; kuo fakamāloha ‘emau fakamo‘oní ‘o fu‘u tōtu‘a pea faingata‘a ke fakamatala‘i. Ko ha tāpuaki ma‘ongo‘onga ia ma‘á e kakai ‘o Kōlea ke nau ma‘u e faingamālie ke ‘alu ki he temipalé.”⁷

Ko Hono Tānaki Hotau Kāinga kuo Pekiá

‘I he taimi ‘oku malava ai ke fakahoko ‘a e ngaahi ouau fakatemipalé ‘i ha fonua, ‘okú ne ‘omi ‘a e ngaahi tāpuaki ‘a e ‘Eikí ‘o ‘ikai ngata pē ‘iate kinautolu ‘oku nofo ‘i he fonua ko iá ka ko kinautolu foki mei he fonua ko iá ‘oku nau ‘i he tafa‘aki ‘e taha ‘o e veilí. Kuo ongo‘i ‘a e tāpuaki ko ‘ení ‘e he kāingalotu ‘i he tukui fonua ‘Esiá, ‘a ia kuo laui senituli ‘enau tauhi ha lekooti tohi hohoko fakaikiiki mo‘oni.

Na‘e hikifonua ‘a e ongomātu‘a ‘a Kuai Suni Langí mei Siaina ki Hauai‘i. Na‘e fā‘ele‘i ia ‘i Kauai ‘i he 1894 pea papitaiso ia ‘i he 1944 ‘i he hokosia hono ta‘u 50. Na‘e ako‘i ‘e Misa Langi ‘a e hisitōlia fakafāmilí ‘i he lotú pea na‘á ne talange ki he‘ene kalasí, “Na‘á ku mata me‘a-hā-mai

‘i ha pō ‘e taha peá u sio ai ki hoku kāinga kuo pekiá ne nau kole mai ke u ngāue ma‘anautolu.” Hili ha ‘aho ‘e tolu mei ai, na‘á ne ma‘u ‘ene tohi hohokó mei hono mehikitanga ‘i Siainá: na‘e peesi ‘e 22 ‘i he lea faka-Siainá pea fakahaa‘i ai ‘a ‘ene ngaahi kuí ‘o a‘u ki he 1221 AD. Na‘á ne ngāue fakataha mo hono foha ko Kelení pea mo hono ‘ofefine ‘i he fono ko Sulianá ke fakakakato ‘a e ngaahi ouau ‘e laui afe ‘i he temipalé ma‘a honau fāmilí. Na‘e hoko ‘a Kelení mo Suliana Langi ko e palesiteni mo e metuloni ‘o e Temipale La‘ié mei he 2001 ki he 2004.⁸

‘Oku Hoko Atu e Tānaki Fakatahá

‘Oku tu‘u ‘a e Temipale La‘ie Hauai‘i ‘i he feitu‘u manakoa ‘o e Pasifikí ‘i he vaha‘a ‘o ‘Amelika mo ‘Esiá, kuó ne fakaava ha faingamālie ki he ngaahi tāpuaki ‘o e temipalé ma‘á e ngaahi pule‘anga lahi. Ko ia, na‘e hoko ‘a e tānaki ‘o ‘Isilelí ko ha tefito‘i fakataha‘anga fakalaumālie ‘i he malava ‘a e kāingalotu ke ma‘u ‘a e ngaahi tāpuaki ‘o e temipalé, pea toe foki leva ke langa ‘a e Siasí ‘i honau fonua tupu‘angá. Kuo tokonia ‘e he faingamālie ko ‘ení ke tupu ‘a e ongoongolei kuo toe fakafoki maí ki he ngaahi fonua mo e kakai tokolahi ‘i he fakatou tafa‘aki ‘o e veilí.

‘I he‘etau fakamanatua e ta‘u 100 ‘o e Temipale La‘ie Hauai‘i, ‘oku tau monū‘ia ke mātā tonu ki ha makamaile ‘o hono Fakafoki Mai ‘o e Ongoongolei pea mo hano fakakakato e kikite ‘a e palōfita ko Sēkopé ‘i he Tohi ‘a Molomoná: “‘Oku lalahi ‘a e ngaahi tala‘ofa ‘a e ‘Eikí kiate kinautolu ‘a ia ‘oku nau ‘i he ngaahi motu ‘o e tahí” (2 Nifai 10:21). ■

MA‘UANGA FAKAMATALÁ

1. Ngaahi Akonaki ‘a e Kau Palesiteni ‘o e Siasí: *Siosefa Sāmita* (2007), 482.
2. Vakai, James Adams Argyle, comp., “The Writings of John Q. Adams,” 14, FamilySearch.org.
3. Vailine Leota Niko, in Clinton D. Christensen, comp. *Stories of the Temple in Lā‘ie, Hawai‘i* (2019), 70–71.
4. Aivao Frank Leota (1878–1966), FamilySearch.org.
5. Vakai, Christensen, *Stories of the Temple in Lā‘ie, Hawai‘i*, 64–65.
6. Vakai, Christensen, *Stories of the Temple in Lā‘ie, Hawai‘i*, 114–17.
7. Choi Wook Whan, ‘i he “Going to the Temple Is Greatest Blessing,” *Church News*, Apr. 17, 1971, 10.
8. Vakai, Christensen, *Stories of the Temple in Lā‘ie, Hawai‘i*, 166.

1950

1965: ‘I he fuofua kulupu folau temipale ‘a e kau ‘Esiá, na‘e tū‘uta ai ha Kāingalotu Siapaní ‘e 165 ‘i Hauai‘i.

1975

13 ‘o Sune, 1978: ‘Oku toe fakatapu‘e Palesiteni Sipenisā W. Kimipolo ‘a e temipalé hili ia hano fakalele‘i ke lahi ange. Na‘á ne toe ‘a‘ahi foki mo Palesiteni N. ‘Elitoní Tena (‘i ‘olungá) ki he Senitā Fakafonua ‘o Polinisiá.

1970: ‘Oku kau fakataha ‘a e Kāingalotu mei Kōlea mo e Kāingalotu Siapaní ‘i he kulupu folau temipalé.

2000

21 ‘o Nōverma, 2010: Hili hano fakalele‘i ‘o e temipalé ke ne matu‘uaki e mālohi ‘o ha mofuiké, ‘oku toe fakatapu ia ‘e Palesiteni Tōmasí S. Monisoni.

Tataki kia Mōnika

He taimi na'a ku nofo ai 'i Sao Paulo, Palásilá, na'a ku maheni ai mo ha fefine makehe ko hono hingoá ko Kalasia. Ko ha fefine lelei mo anga'ofa ia pea maheningofua mo e tokotaha kotoa pē.

Na'e hoko 'a Kalasia ko hoku hoa faiako 'a'ahí. Ko ha fa'ē ia ki ha fānau 'e toko tolu, na'a ne ngāue fakataimi, pea na'e 'ikai ha'ane me'alele pe telefoni, ka na'e 'ikai ke ta'ofi ai 'ene ngāue tokoní.

Ne u lava pē 'o sio mei hoku faka-faletoló ki ha matapā sio'ata 'o hono falé. 'I he taimi 'atā 'a Kalasiá, na'a ne fa'a tautau ai ha konga tupenu kulo-kula 'i he matapā sio'ata ko iá ke faka'ilonga mai kiate au na'a ne maau ke ma 'alu 'o 'a'ahi. Na'e 'ikai 'aupito ke ne teitei 'ilo ha 'uhinga ke ne ta'e fai ai ha

Na'e fa'a tautau 'e Kalasia ha konga tupenu kulo-kula 'i hono luvá ke faka'ilonga mai kiate au na'a ne maau ke ma 'alu 'o 'a'ahi.

tokoni. Ne u fa'a fakakaukau ki he faka'ilonga 'a Kalasiá mo 'ene tā sipinga fakaofo 'o e ngāue tokoni faivelenga mo faingofuá.

'Oku ou manatu'i lelei ha a'usia 'e taha. Na'a ma mateuteu mo lotu kimu'a peá ma toki 'alu 'o 'a'ahi ki ha taha 'o 'ema kau fefiné. 'I he'ema a'u atu ki hono 'api, ne ma toki 'ilo'i kuó ma 'alu ki he 'api 'o ha fefine kehe! Na'e vahe mai ke ma 'a'ahi ki he fefine ko 'ení, ko ha fa'ē māmālohi na'e 'i ai 'ene fānau iiki 'e toko ua, ka na'e 'ikai ke ma palani ke 'a'ahi kiate ia he 'aho ko iá. Ka koe-'uhí kuó ma a'u ki ai, na'a ma tukituki,

ka na'e 'ikai ke tali mai 'e ha taha.

Na'a ma fakakaukau ke ma vilitaki pē 'o tali. Na'e faifai pea ha'u 'a e fefine ko Mōniká 'o ne talamai 'okú ne mo'ua. Ne ma fakatokanga'i na'a ne ongosia pea na'a ne fakatē lo'imata. 'I he'ema talaange ne ma 'alu atu ke fai ha tokoní, na'a ne fakangofua mai ke ma hū ki fale. Na'e lolotonga tangi 'ene pēpeé, peá ma talaange leva ke ne tokanga'i 'ene pēpeé ka ma talitali pē. 'I he taimi na'e 'alu ai 'a Mōnika mo e pēpeé ki he fungavaka 'i 'olungá, ne ma ngāue leva, ne ma fakama'a 'a e 'ū lokí mo pelupelu 'a e 'ū vala kotoa pē ne ma sio ki aí.

'I he sio 'a Mōnika ki he faka'ofo'ofa hono falé, na'e kamata ke ne tangi, na'a ne huhua mai hono lotó mo vahevaha ha ni'ihi 'o 'ene ngaahi faingata'a'iá. Ne ma palomesi ange te ma tokoní'i ia, pea na'a ma talanoa ki he palesiteni Fine'ofá kau ki he'ene ngaahi faingata'a'iá. 'I he Sāpate hono hokó, na'e ma'ulotu 'a Mōnika.

Na'e hoko 'a Mōnika ko ha fefine longomo'ui mo fiefia, pea na'e hoko atu 'ema ngāue fakaetauhí kiate iá 'aki e 'ofa mo e tokanga. 'Okú ne kei ma'u pē 'a e ngaahi faingata'a tatau, ka kuó ne lava 'o fehangahangai mo ia 'aki 'a e tui mo e loto-to'a lahi ange koe'uhí ko 'ene mālohi 'i he Siasí.

'Oku ou hounga'ia mo'oni 'i he tā sipinga 'a Kalasiá 'i he'ema ngāue fakatahá. Ne ma lotua ha fakahinohino, pea na'e tataki kimaua 'e he 'Otuá kia Mōnika. ■

Rosana Soares, 'Iutā, USA

Na'á Na Tō ha Tenga 'i Hoku Lotó

Ko 'eku ha'ú mei fē? Ko e hā 'eku me'a
'oku fai 'i hení? Te u 'alu ki fē 'i he
hili 'a e mo'uí ni?

'I hoku ta'u 29, na'á ku toutou 'eke
pē kiate au 'a e ngaahi fehu'i ko 'ení.
Kuo 'osi mālōlō 'eku ongomātú'a. Na'á
ku loto-mamahi 'i he mālōlō kei vale-
vale 'a hoku 'uluaki fohá. Na'e 'i ai mo
ha'aku fānau 'e toko tolu ke tauhi mo
ha mo'uí ne fonu 'i he ngaahi faingata'a.

Na'e kamata ke tali 'e he 'Eiki 'eku
ngaahi fehu'i 'i he taimi na'á Ne tataki
mai ai ha ongo faifekau kei talavou ki
hoku 'apí. 'I he'eku talitali lelei mai
kinaua ki lotó, na'á na fehu'i mai pe na'e
'i ai nai ha me'a ne u ongo'i 'oku mole
mei he'eku mo'uí. Na'á ku talanoa ange
kau ki he'eku ongomātú'a mo hoku
fohá. Na'á ku talaange ne u fakakaukau
'oku 'ikai totonu ia ke ma'u ha fānau
mo fa'u ha fāmili 'o kapau 'e ngata
kotoa pē ia 'i he maté. Na'á ku fehu'i
ange pe te u toe sio nai ki he'eku ongo-
mātú'a mo hoku fohá.

Na'á na pehē mai, "Mā'ata, te ke lava
'o ma'u ho fāmili 'o ta'engata."

Na'e fonu hoku lotó 'i he fiefia. Na'á

ku fie 'ilo lahi ange. 'I he'ena 'a'ahi
hokó, na'á na ako'i mai kiate au fekau-
'aki mo e ongoongolei 'o Sisū Kalaisí.
Na'á na 'omi ha Tohi 'a Molomona peá
na fakatukupaa'i au ke u lau ia pea
fehu'i ki he 'Otuá pe 'oku mo'oni nai
'Ene folofolá. Na'á ku tali 'ena polé.
'I he taimi na'á ku lotu aí, na'e ongo
mahino mai 'a e tali 'a e 'Otuá. Na'á ku
'ilo'i 'i hoku lotó ne mo'oni ia.

Ka ko e me'apangó, he ko e taimi
na'á ku ngāue ai 'i ha ngāue'anga fo'oú,
ne 'ikai ke u toe fetu'utaki mo e ongo
faifekaú. 'I he ngaahi māhina kimui
aí, ne ngata ai 'eku nofomalí pea ne u
feinga ke kamata fo'ou mo 'eku fānau.

Na'e faifai peá u toe mali. 'I ha 'aho
'e taha na'e pehē mai 'e hoku malí 'okú
ne ongo'i 'a e puli 'a e 'Otuá mei he'ene
mo'uí. Ne ma fakakaukau ke mau
ma'ulotu 'i he siasi na'á ne fa'a 'alu ki
aí. 'I he'ema hū atu ki he falé, na'á ku
fakatokanga'i ha Tohi 'a Molomona 'i
he funga tēpile he hū'angá. Ko e siasi
tatau pē 'eni ne fakafe'iloaki ki ai aú!
Na'á ku sai'ia 'i he Laumālie ne u ongo'i
'i aí. 'I he'ema fokí, ne u 'eke ki hoku

Na'á ku ongo'i 'oku totonu ke u tala
ki he ongo sisitā ne na fuofua ako'i
aú kuó u kau ki he Siasí pea na'á na tō 'a
e tengā 'o e ongoongolei kuo toe fakafoki
maí 'i hoku lotó.

husepāníti pe ko e hā ha founiga ke
papitaiso ai au.

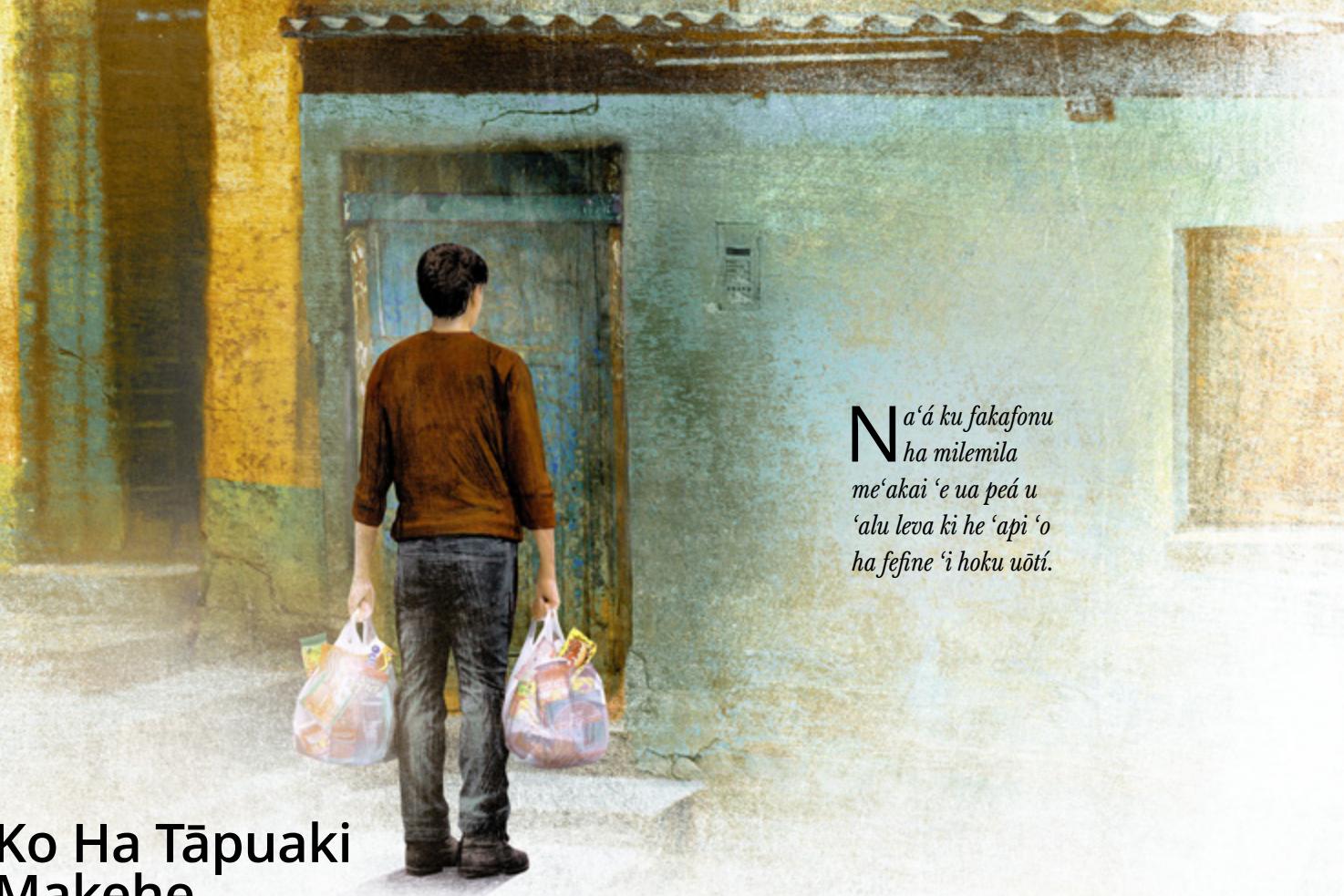
Na'á ne pehē mai, "'E fie ma'u ke
ako'i koe 'e he ongo faifekau."

"Na'e 'osi ako'i au 'i he ta'u 'e nima
kuohilí!" Ko 'eku talí atu ia.

Na'e ako'i 'a e ngaahi lēsoní kiate au
mo 'eku fānau. Ko homau 'aho papitaisó
ko e 'aho fakafiefia taha ia 'o 'emau mo'uí.

Hili ha ngaahi ta'u lahi mei ai, na'á
ku ongo'i 'oku totonu ke u tala ki he
ongo sisitā ne na fuofua ako'i aú kuó
u kau ki he Siasí. Na'á ku 'ilo 'i he
Facebook ha kulupu 'o ha kau 'osi ngā-
ue fakafaifekau mei he Misiona Palāsila
Sanitā Maliá. Na'e kau ai ha taha 'o e
ongo sisitā ne na ako'i aú. Na'á ku kole
ke ma kaungāme'a peá u fakamatala'i
ange au, founiga ne u hoko ai ko ha
mēmipa 'o e Siasí, ko e sila'i homau
fāmilí 'i he temipalé, pea mo e lolot-
tonga ngāue fakafaifekau taimi-kakato
hoku fohá. Na'á ku talaange na'e malava
kotoa 'eni koe'uhí he na'á ne tō mo
hono hoá 'a e tengā 'o e ongoongolei
kuo toe fakafoki maí 'i hoku lotó. ■

Marta Algarve, Sanitā Katalina, Palāsila

Ko Ha Tāpuaki Makehe

Na‘á ku ma‘u mo hoku uaifi ko Kalamení ‘ema ‘uluaki fānaú ‘i he taimi ne ui ai au ke u hoko ko ha pisope ‘i homau uōtí. ‘I he taimi ko iá, ne ma faingata‘a‘ia fakapa‘anga. Na‘e faka‘au ke u loto-mafasia ‘i hono tauhi hoku fāmilí pea mo hono tauhi mo tokanga‘i ‘a e kāingalotu ‘o e uōtí ‘i he taimi tatau.

‘I ha Sāpate ‘e taha, na‘á ku fakatokanga‘i ha fa‘ē taautaha mo ‘ene fānaú iiki ‘e toko fā ‘i he houalotu sākamēnití. Na‘á ne tangutu ‘i he sea fakamuimui he falelotú ‘o ne fai hono lelei tahá ke ta‘ota‘ofi ‘ene fānaú ke nau fakalongongo. Na‘á ku ‘ilo‘i na‘e kau mo ia ‘i he fefā‘uhi fakapa‘angá, ka na‘e ‘ikai ke ne teitei kole ha tokoni. Ne ‘osi atu ha ngaahi uike na‘á ne kei ha‘u pē mo ‘ene fānaú ki he lotú he Sāpate kotoa.

‘I ha ‘aho ‘e taha, ne u ma‘u ‘eku vahe mei he ngāué. Na‘á ku monū‘ia ke ma‘u ha pōnasi, na‘á ku fakakaukau ke u faka‘aonga‘i ‘a e toenga pa‘angá ke

fakatau mai ‘aki ha me‘angāue ke mono-mono ‘aki e maumau hoku falé. Ka na‘e lolotonga ‘eku ‘alu ki he māketí, na‘á ku fakakaukau ki he fefine ko ‘ení mo ‘ene fānaú. Ne u ongo‘i ‘oku totonu ke u faka‘aonga‘i ‘a e toenga pa‘angá ke fakatau mai ‘aki ha me‘akai ma‘anautolu. Na‘á ku tā kia Kalameni ‘o talaange ‘a e me‘a na‘e ongo kiate au ke u faí. Na‘á ne loto-fimālie ki ai.

Lolotonga ‘eku fakataú, na‘á ku sio ki ha kofu pisikete. Na‘á ku fakakaukau mahalo pē na‘a sai‘ia e fānaú ha me‘a melie. Na‘á ku fakafonu ha milemila me‘akai ‘e ua peá u ‘alu leva ki he ‘api ‘o e fefine ko ‘ení.

Na‘á ku toutou tukituki ‘i he matapā papa motu‘á. ‘I he‘eku tafoki ke u ‘alú, na‘e toki fakaava ‘a e matapaá. Na‘e pehē mai ‘e he fefiné, “Pisope, ‘oku ou ‘ohovale ho‘o ‘asi hení.” Na‘e lele mai ‘ene fānaú mei he taimi pē ko iá.

Na‘á ku pehē ange, “Na‘á ku ha‘u mo ha‘amou me‘akai.”

Na‘á ku fakafonu ha milemila me‘akai ‘e ua peá u ‘alu leva ki he ‘api ‘o ha fefine ‘i hoku uōtí.

Na‘e ma‘u ‘e ha taha ‘o hono ngaahi ‘ofefiné ‘a e pisiketé peá ne kaila, “Pisikete!” Na‘e ha‘oha‘o fiefia atu ‘a hono ngaahi tuonga‘ané mo e tokouá. Ne fa‘ofua kiate au ha ‘ofefine ta‘u fitu. Na‘á ne pehē mai, “Mālō ‘aupito, Pisope!”

Na‘á ku sio ki loto ki honau ‘apí peá u ‘ilo‘i na‘e fō pē ‘a e fefine ko ‘ení ‘i ha kapa ‘i he falikí. Na‘e hala ‘a e fāmilí mo ha tēpile pea na‘a nau mohe pē ‘i ha fakamolū he falikí. Na‘á ku ‘ilo‘i ne nau fu‘u fie ma‘u ha tokoni. Na‘á ku alea‘i ke fakapapau ‘i ‘e ‘ave ha‘anau tēpile mo nau taki taha ha mohenga.

Na‘e tokoni ‘a e a‘usia ko ‘ení ke u ‘ilo‘i ‘oku tataki mo tāpuekina ‘e he ‘Eikí ‘a ‘Ene kau tamaio‘eikí. ‘Oku ‘ikai fie ma‘u ke uiui‘i makehe kitautolu kae lava ke tau toki tokoni ki hotau kāingá. ‘Oku fie ma‘u pē ke tau feongoongoi mo e Laumālié, ‘ilo‘i pe ko hai ‘okú ne fie ma‘u ‘etau tokoni, pea loto-fiemālie ke hoko ko ha me‘angāue ‘i he to‘ukupu ‘o e ‘Eikí. ■

Roberto Atúncar Nieto, Lima, Pelú

Peesi 'e Ua Fonu 'i he Fakamālō

I he kotoa e mo'ui 'o 'eku tamaí na'á ne faingata'a ia 'i he'ene ongo'i ta'e-falala pē kiate iá mo e ongo'i 'oku 'ikai hano mahu'ingá. Na'á ne tupu hake 'i ha tamai ma'u kava mālohi 'ia na'á ne fa'a talaange kiate ia 'oku 'ikai hano mahu'inga. Ko e me'a mālié, he na'e 'ikai teitei ma'u kava mālohi 'eku tamaí, ka na'e 'ikai pē ke ne teitei talamai kiate au mo hoku ngaahi tokouá 'okú ne laukau 'aki kimautolu pe fakahikihiki'i kimautolu 'i he ngaahi me'a lelei kuo mau faí. 'I he'eku tupu haké, na'á ku feinga ke u fakafiefia'i ia, ka na'á ku ongo'i ma'u pē he 'ikai pē fe'unga 'eku feingá. Na'e hoko 'eni ko ha me'a ke 'ikai loko lelei ai homa vaá.

'I ha ta'u 'e taha na'á ku fakamatala 'eni ki he'eku pisope fakapotopotó. Na'á ne fale'i au ke u faitohi ki he'eku tamaí 'o talaange kiate ia 'a e ngaahi 'uhinga kotoa pē ne u hounga'ia ai 'iate iá. Ne hoko 'eni ko ha me'a faingata'a kiate au. Na'á ku fu'u loto-mamahi 'aupto 'iate ia, pea na'e 'ikai ke u loto ke hoko 'eku tohi fakamaloó ko ha tohi taaufehi'a. Ko ia na'á ku fai leva ha lotu. 'I hono tataki au 'e he Laumālié, na'e kamata ke tafe mai 'a e ngaahi 'uhinga ne u hounga'ia ai 'i he'eku tamaí. Na'e ki'i fuoloa, ka 'i he taimi ne 'osi aí, na'e fonu ha peesi 'e ua.

Na'á ku 'ave 'eku tohí, ka na'e 'ikai ke u 'ilo pe 'e tali fēfē he'eku tamaí. Ka na'á ku 'ilo'i he 'ikai ke u lava 'o fili 'a 'ene founga talí. Na'e fie ma'u pē ke u ongo'i 'i hoku lotó mo manatu'i 'a e 'uhinga ne u fai ai 'a e tohí.

'I he pongipongi hono hokó, ne fetu'utaki telefoni mai e mali ua 'eku tamaí. Na'á ne tangi. Na'á ne talamai kuo lau mo toutou lau he'eku tamaí 'a e tohí. Na'á ne talamai 'oku 'ikai ke ne lava 'o lea mai he 'okú ne lolotonga halotulotu he tangí.

Na'á ne pehē mai, "Mālō 'aupto! Ko e me'a 'eni ne fie ma'u 'e ho'o tamaí."

Kimui ange 'i he 'aho ko iá, ne tā mai 'eku tamaí ke fakamālō mai. Na'á ne tā mai he 'aho kotoa pē 'i ha ngaahi 'aho lahi ke fakahaa'i 'a 'ene mahu'inga'ia 'i he tohí.

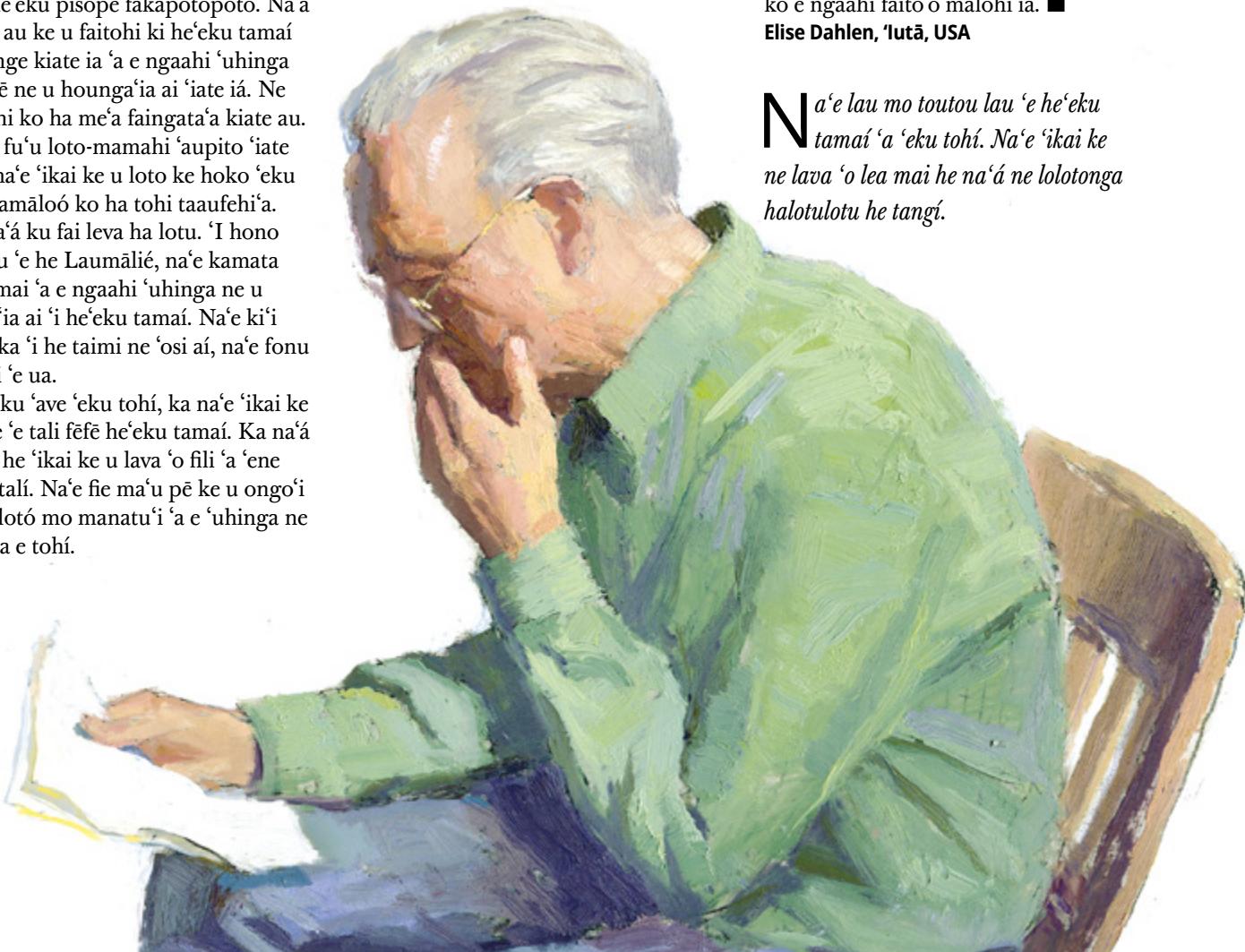
Pehē ange mai ne u lava ke pehē ne faka'ohovale pē kuo lelei homa vaá, ka na'e kei toe lahi pē e me'a ke ma faka-lelei'i. 'I he 'alu 'a e taimí, na'e kamata

leva ke u loto lelei, pea na'e tupulaki homa vaá. Na'e faifai peá u lava 'o fakamolemole'i ia.

Hili ha ngaahi ta'u mei ai, na'e mālōlō 'eku tamaí hili ia ha'ane fefā'uh faingata'a mo e kanisaá. 'Oku ou 'ilo fakapapau 'okú ne a'usia ha fiefia lahi he taimí ni 'i hono tokoni'i ia 'e he Fakamo'u ke ne fakaakeake mei he ngaahi ta'u lahi 'o e ngaohikoviá. 'Oku ou 'ilo'i kuó u a'usia 'a e fakamo'u 'o fakafou 'i he mālohi 'o e Fakalelei 'a Sisū Kalaisí. 'Oku tokaima'ananga 'e he Fakamo'u 'etau fie ma'u pea 'oku malava ke Ne tokoni ke to'o 'a e ngaahi nunu'a kovi 'o e mamahí mo e taaufehi'a mei hotau laumālié. 'Oku ou 'ilo'i ko e loto-hounga'iá, fakamolemolé, mo e 'ofá ko e ngaahi faito'o mālohi ia. ■

Elise Dahlen, 'Iutā, USA

Na'e lau mo toutou lau 'e he'eku tamaí 'a 'eku tohí. Na'e 'ikai ke ne lava 'o lea mai he na'á ne lolotonga halotulotu he tangí.

Fai 'e Joy D. Jones
Palesiteni
Lahi 'o e
Palaimelí

FEFA'UHI MO E PONOKALAFÍ: Malu'i, Tali, & Fakamo'ui

'E ala tokoni 'a e ngaahi founiga 'e tolu ko 'eni 'o e
'ofá ki he'etau fānaú 'i he ngaahi fakafepaki te nau ala
fehangahangai mo ia fekau'aki mo e ponokalafí.

•O ku fakamamahi kiate au 'a 'eku 'ilo ki he ivi tākiekina 'oku ma'u 'e he ponokalafí ki he iiki taha 'i hotau sosaietí—'a 'etau fānaú. 'E malava ke fakatupu 'e he ponokalafí 'a e ongo'i fakamā'iá, takihala'i, ongo'i ta'etotonú, mole e mapule'i kitá, lomekina 'e he ma'unimaá, pea fakamoleki kotoa ki ai e taimí, fakakaukaú mo e iví, ko ha fakakina 'oku lahi fau. 'Oku fu'u fie ma'u kitautolu hono kotoa—'a e mātu'a, fāmilí, kau faiakó, kau takí—ke tau mamata mo'oni, mahu'inga'ia, mo malu'i 'etau fānaú mo e to'u tupú.

'Oku kau 'a e 'ofá 'i he ngaahi me'a'ofa ma'ongo'onga taha 'a e 'Otuá. Ko e 'ofa ki he 'Otuá mo e 'ofa ki he kaungá'apí ko e ongo fekau lahi taha ia kuo 'omi kiate kitautolu meia Sisū Kalaisí. 'Oku ou tui ko e 'ofá ko 'etau me'atau ma'ongo'onga taha foki ia ki hono tau'i 'o e ponokalafí.

Ko hono mo'oni, 'oku hangē ko e kananga 'oku pehē, "oku tamate'i 'e he ponokalafí 'a e 'ofá," ka ke tau toe manatu'i foki 'oku tamate'i 'e he 'ofá 'a e ponokalafí.

'Oku 'ikai ke 'uhinga ia 'e malava he'etau 'ofa ki ha taha 'o liliu 'enau ma'unimaá pe ko 'enau to'ongá. Ka 'e lava 'e he 'ofá 'o faka'ai'ai kitautolu—'i he founiga ke tau mateuteu aí, founiga ke tau tali 'akí, founiga ke tau fanongo aí—'o tautaufitio ki he'etau fānaú. Kapau te tau ma'u ha 'amanaki lelei ke fakangata 'a e mahaki faka'auha ko 'ení mei māmani, kuo pau ke mu'omu'a 'a e 'ofá pea hoko ia ko e makatu'unga 'o 'etau ngaahi feinga kotoa pē.

'Oku ou fie fokotu'u atu ha founiga 'e tolu ki hono faka'aonga'i 'o e 'ofá 'a ia 'oku ou faka'amu te tau tokanga, tali, pea mo fakahoko ia. Ko e founiga 'e tolu ko 'ení 'oku pikinga ia ki he konga 'e tolu 'o e fepaki mo e ponokalafí 'e ala fehangahangai mo 'etau fānaú.

'Uluakí, tau fakahaa'i 'a e " 'Oku ou 'ofa 'iate koé" 'aki 'etau malu'i mo'oni kinautolu. Ko hono uá, tau fakahaa'i 'a e " 'Oku ou kei 'ofa 'iate koé" 'aki e founiga 'oku tau tali 'aki 'enau 'ilo ki he ponokalafí, pe ne nau taumu'a pehē pe 'ikai. Pea ko hono tolú, tau fakahaa'i 'a e "Te u 'ofa ma'u pē 'iate koé" 'aki 'etau tokoni'i kinautolu 'i he'enau ngāue ke fakaakeaké 'o kapau kuo fu'u tōtu'a 'enau ngāue 'aki iá pe a'usia 'a e ma'unimaá. I he kupu'i lea kotoa pē, ko e 'ofá 'a e me'a mahu'inga tahá.

*'Oku uesia 'e he
palopalema ko
'ení 'a 'etau fānau
tangatá mo 'etau
fānau sefiné, pea
'oku 'ikai ke lahi
fe'unga 'etau talan-
noa kau ki aí.*

1

MALU'I: "OKU OU 'OFA 'IATE KOE"

Fakakauauloto ki ha fānau 'okú ke 'ofa ai. 'I he taimi 'okú ke pehē ange ai ki he fānau ko 'ení, "Oku ou 'ofa 'iate koé," 'oku 'uhinga ia ki he hā? Ko hono mo'oní, 'oku 'uhinga ia ke tau 'oange 'a e malu'i koe'uhí ke tau lava 'o tokoni'i 'a kinautolu 'oku tau 'ofa aí ke nau a'usia honau lelei tahá mo fehangahangai mo e ngaahi pole 'o e mo'uí. Ko e konga 'o e malu'i ko hono fakatupu ha ngaahi vā fetu'utaki 'oku mālohi, falala'anga, mo hokohoko leleí. 'Oku tokoni 'a e fa'ahinga vā fetu'utaki ko 'ení ke fakamālohaia ai 'etau vā mo 'etau fānau. 'I he'etau langa ha vā fetu'utaki mālohi 'oku falala'angá pea malu'i 'etau fānau mo e makapuná—pe ko ha fānau pē—'oku tau 'oange ai ha potu 'oku malú ma'anautolu ke nau kumi tokoni ki ai. 'Oku tokoni 'a e malu'i ko 'ení ke mahino kiate kinautolu honau natula totonú pea tokoni'i kinautolu ke mahino honau vā mo e 'Otuá. 'Oku tokoni 'a e ongo'i mahu'inga'ia mo 'ofa'i ke ma'u ai 'e he fānau 'a e mahinó pea ke nau falala ki ha Tamai Hēvani 'ofa 'okú Ne 'omi e ngaahi fakahinohinó ma'a 'enau fieifiá.

'Oku ou hoha'a na'a kuo tokolahí ha ngaahi mātu'a 'oku te'eki ke nau 'ilo'i mo'oní 'a hono fakatu'utāmaki 'o e ponokalafí pe 'oku nau

fakakauau ko ha palopalema pē ia ma'a e kakai kehé. Ko hono mo'oní, 'oku uesia 'e he palopalema ko 'ení 'a 'etau fānau tangatá mo 'etau fānau sefiné, pea 'oku 'ikai ke lahi fe'unga 'etau talanoa kau ki aí.

'I he ngaahi ta'u lahi kuo mahili atú, ne ma fanongo mo hoku husepánití ki ha talanoa 'uhingamālie 'a ia kuo tā tu'o lahi 'ema talanoa ki he'ema fānau. Ko e talanoá 'oku fekau'aki ia mo ha ngata huhu kona matu'otu'a na'a ne kole ki ha ki'i tamasi'i kei talavou ke ne fua ia ki he funga mo'ungá ke ne sio faka'osi ki he tō 'a e la'aá kimu'a pea mate 'a e ngatá. Na'e momou 'a e tamasi'i ka na'e palōmesi ange 'e he ngata huhu koná he 'ikai ke ne u'u ia kapau te ne 'ave ia. Hili 'a e fakavai-ko iá, na'e anga'ofa 'a e tamasi'i ke ne fua 'a e ngatá ki he tumutumu 'o e mo'ungá 'a ia ne na mātā fakataha aí e tō 'a e la'aá.

Hili hono fua fakafoki hifo 'e he tamasi'i 'a e ngatá ki he tele'a, na'a ne teuteu'i ha me'atokoni mo ha mohenga ma'ana ki he pō ko iá. 'I he pongipongi haké, na'e kole ange 'e he ngatá, "Kātaki mu'a tamasi'i, 'e lava ke ke toe fakafoki au ki hoku 'apí? Kuo taimi ke u mavaha mei he māmani ko 'ení, pea 'oku ou fie foki ki hoku

'apí." Na'e ongo'i 'e he ki'i tamasi'i 'okú ne malu pe'a na'e tauhi 'e he ngatá 'a 'ene leá, ko ia na'a ne fakakaukau ai ke ne fakafoki 'a e ngatá 'o hangē ko 'ene kolé.

Na'a ne to'o hake 'a e ngatá 'o ne puke ia ki hono fatafatá, peá ne fua fakafoki ia ki hono 'api 'i he toafá ke ne mate ai. Kimu'a si'i pē peá ne tuku hifo 'a e ngatá ki laló, na'e tafoki 'a e ngata hahu koná 'o u'u hono fatafatá. Na'e kaila 'a e ki'i tamasi'i mo ne li 'a e ngatá ki he kelekelé. "E Ngata, ko e hā na'a ke fai ai iá? Kuo pau leva ke u mate he taimí ni!" Na'e sio hake 'a e ngata hahu koná kiate ia mo ne mamali 'o pehē: "Na'a ke 'osi 'ilo'i pē hoku natulá 'i ho'o fua hake aú."

'I he kuongá ni, 'oku ou sio ki hono 'oange 'e he mātu'a 'a e ngatá ki he fānaú. 'Oku ou 'uhinga ki he telefoni to'oto'o. He 'ikai ke tau 'oange 'a e telefoni to'oto'o 'oku hū ki he 'initanetí ki he nima 'o 'etau fānau ikí, 'a ia 'oku 'ikai ke nau matu'otu'a fe'unga ke akonaki'i lelei kinautolu, te'eki ke nau malava 'o faka'uhinga mo fili fakapotopoto, pea 'ikai ke nau ma'u e pule'i 'a e mātu'a mo e ngaahi me'angāue kehe ke tokoni ke malu'i kinautolú. Na'e pehē 'e Seisoni S. Kalolo, ko ha palōfesa 'o e mo'ui fakafamilí 'i he 'Univēsiti Pilikihami 'Iongí, "'Oku tau malu'i 'etau fānau kae 'oua kuo a'u ki he taimi ke nau malava ai 'o malu'i pē kinautolú." 'Oku 'uluaki tupu e konga 'o e 'atamaí 'okú ne pukepuke 'a e 'elito 'o e fiefiá. 'Oku toki kimui ange 'a e tupu kakato 'a e konga ki mu'a 'o e 'atamaí 'a ia 'oku malava ke ne fai e faka'uhingá mo e fili fakapotopotó. "Ko ia 'oku malava 'e he fānaú ke nau ongo'i 'a e fiefiá, kae 'ikai ke nau malava 'o mapule'i 'enau angafai."¹

'Oku totolu ke 'i ai ha malu'i 'i he telefoni kotoa pē, 'o kau ai 'a e to'u tupú'. Ko ha fale'i lelei foki 'eni ki he kakai lalahí. 'Oku 'ikai ha taha 'e malu mei he u'u 'a e ngata hahu koná. 'Oku fili 'e he mātu'a 'e ni'ihi 'a e telefoni pelú ma'a 'enau fānau ke fakangatangata pē ki he telefoní mo e text.

Makehe mei he telefoni to'oto'o 'oku ta'ef'a-alaua 'a e 'ū me'angāue faka'ilekitulónika 'oku malava ke hū ki he mitia 'oku 'ikai siema'u 'o fakafou 'i he 'initanetí. Na'e hā 'i ha fakatotolo fakamuimui ko e pēseti 'e 79 'o e 'ilo ki he ponokalafí 'oku hoko ia 'i 'api.² 'Oku malava 'e he fānau ke nau hū ki ai 'i he tablets, telefoni to'oto'o, keimí, mísini DVD to'oto'o, mo e TV, ka ko ha ni'ihi si'i pē ia 'o e 'ū me'angāue faka'ilekitulónika. 'Oku ou 'ilo'i ha ngaahi famili kuo nau

fokotu'u ha feitu'u pē taha 'i honau 'apí 'a ia kuo pau ke faka'aonga'i ai 'a e 'ū me'angāue faka'ilekitulónika. 'Oku ui ia 'e he ngaahi famili ko 'ení ko e "loki mitiá," pea 'oku tuku 'enau 'ū me'angāue faka'ilekitulónika ke lava 'e he tokotaha kotoa pē 'o mamata ki ai, 'i he māmá. 'Oku 'ikai ha taimi 'e nofo toko taha ai ha taha 'i he lokí mo ha me'angāue faka'ilekitulónika.

Kuo fili 'e he ngaahi famili 'e ni'ihi 'a e ngaahi lao hangē ko e tapu ke 'i ai ha telefoni 'i he loki mohé pe falekaukau. 'Oku pehē 'e ha ni'ihi, "'Oua na'a teitei nofo toko taha mo ha telefoni." Ka ko ha ni'ihi 'oku nau fakanofua māmālī 'a e ngaahi apps 'oku malava he'enau fānaú ke faka'aonga'i 'aki ha polokalama 'okú ne faka'atā e telefoni 'a e fānaú ke fakapolokalama'i 'e he mātu'a. 'I he founiga ko 'ení, 'oku nau ako'i ai ko e falalá 'oku ngāue'i pea 'oku mahu'inga e malu 'i hono faka'aonga'i e telefoni.

'Oku tatau ai pē pe ko e hā e ngaahi fie ma'u hotau fāmilí, tau ako'i mu'a 'a e mēmipa takitaha 'o e fāmilí ke nau faka'aonga'i fakapotopoto ki he leleí 'a e tekinolosíá mei he kamata'angá—ke nau fakatupulaki ha fakakaukau 'oku ma'a. Tau ako'i mu'a ki he fānaú 'a e ngaahi founiga 'aonga ki hono faka'aonga'i 'o e tekinolosíá ki he leleí. Te tau lava 'o ako'i kinautolu ke nau fakafuofua'i 'aki 'enau fehu'i pē kiate kinautolu, "'E ma'u nai ha ola lelei 'i hono faka'aonga'i 'ení?" 'E tākiekina he'etau ngaahi fili he taimi ni ki he founiga ke ako'i 'aki hotau fāmilí 'a e ngaahi to'u tangata 'i he kaha'ú.

'I hotau tu'unga ko e mātu'a, 'oku ou fakatauange te tau fakakaukau ki hono mahu'inga 'o hotau vā mo 'etau fānaú pea mo e ngaahi ngāue pau 'oku tau fakahoko ke malu'i kinautolú. 'I he'etau fakamāloha 'a e ngaahi vā fe'ofa'aki ko 'ení, 'e mahino lelei ange ai ki he fānaú 'a e 'uhinga 'oku fakatokanga mai ai 'e he 'Otuá 'a e fakatu'utāmaki 'o e ponokalafí, te nau 'ilo'i 'a e founiga ke faka'ehi'ehi mei aí, pea te nau mateuteu leva kapau te nau fehangahangai mo ia.

2 TALI: "'OKU OU KEI 'OFA 'IATE KOE"

'Oku 'ikai ke faingofua 'a hono fakatupu ha fepotalanoa'aki lelei, fai-totonu, mo fakakaume'a 'a ia 'okú ne poupou'i 'a e fānaú ke nau vahevahé 'enau fakakaukaú, a'usia, mo e fehu'i mo 'enau mātu'a. 'E lava ke tau faka'afe'i 'a e fānau 'i he to'u kotoa ke nau ha'u 'o talanoa mo kitautolu kapau, pe 'i he taimi, 'oku kamata ai ha fa'ahinga tu'unga 'o e palopalema ki he ponokalafí—mei he fuofua 'ilo fakatu'upakeé ki he fa'a faka'aonga'i, ki he faka'aonga'i ma'u peé, 'o a'u pē ki he faka'aonga'i 'o fu'u tōtu'a. 'Oku sai ange ke fealea'aki 'i he kamata'angá, pea 'e mateuteu ange ai e fānaú ke nau talanoa mo kitautolu 'i he taimi 'oku nau 'ilo'i ai 'oku 'ofa'i kinautolú pea he 'ikai ha me'a te nau lea 'aki pe fakahoko te ne liliu e 'ofa ko ia.

Ka neongo iá, 'oku hāhāmolofia ke ha'u ha fānau 'o tala mo'oni 'iate kinautolu pē. 'Oku fa'a hoko ia 'i he taimi 'oku fakatokanga ai 'e ha mātu'a tokanga ki ha fānau 'aki 'ene fehu'i ange, "'Oku 'i ai nai ha me'a 'oku hoko?" pe "Hangē 'okú ke ngali kehē." Ko e lahi ange e 'ofa 'oku ongo'i 'e he fānaú, ko e faingofua ange ia ke ne tala totolu fekau'aki mo ha me'a.

'Oku tu'u 'i honau 'atamaí 'a e fakapapau'i ko 'eni 'o e 'ofa mei he fanga ki'i a'usia iiki 'oku fa'a hoko ma'u peé. 'Oku fakatupunga 'e hono talanoa'i 'i he 'ofa 'a e fanga ki'i palopalema ikí ha fakava'e 'o ha tali lelei, koe'uhí ko e taimi 'e hoko ai 'a e ngaahi palopalema lalahí, 'e kei faingofua pē 'a e fetu'utakí. Ko e mahu'inga tahá ko e 'ilo'i 'e he fānaú 'e pehē ho'o talí

“Oku ou kei ‘ofa ‘iate koe. ‘Oku ‘ikai ke ‘osi ‘eku ‘ofa ‘iate koé koe‘uhí ne hoko ha me‘a. ‘Oku ou ‘ofa ma‘u pē ‘iate koe.”

‘Oku ‘ikai ke tau fa‘a talanoa ki he to‘u tupú ‘i ha fa‘ahinga ‘uhinga, mo e fānaú fekau‘aki mo e taha ‘o e ngaahi teke mālohi mo e ‘ahi‘ahi lalahi taha te nau fehangahangai mo iá. ‘Oku hoko ‘etau ta‘e fie fai iá ke nau mateuteu ai ke ako‘i kinautolu ‘e he ‘initanetí, fānau pe to‘u tupu kehé, pea na‘a mo e mitia ‘oku manakoá. Mahalo ko ha ni‘ihi ‘iate kitautolu ‘oku tau momou ke faka‘aonga‘i ‘a e fo‘i lea *ponokalafi* ‘i he ha‘oha‘onga ‘o e fānaú ko e feinga ke malu‘i ‘enau fakaukau ma‘á. ‘Oku ongo faikehe ia. Mahalo na‘e ‘ikai teitei talanoa mahino pehē ‘etau mātu‘á mo kitautolu. Fēfē kapau ‘oku hoko ‘etau fepōtalanoa‘aki ke ne faka‘ai‘ai ke nau fie ‘ilo? Fēfē kapau te nau fie ‘ilo lahi ange? Te tau ‘amanaki fēfē ke fie talanoa mai ‘etau fānaú fekau‘aki mo e ponokalafi ‘o kapau ‘oku ‘ikai ke tau teitei talanoa mo kinautolu fekau‘aki mo ia?

Ngaahi mātu‘a, kuo pau ke tau kamata‘i ‘a e pōtalanoá pea ‘oua na‘a tatali ki he fānaú ke nau ha‘u kiate kitautolu. ‘Oku ou manako ‘i he fokotu‘u ke toutou fakahoko ha fepōtalanoa‘aki angamaheni mo fakafiemālie kae ‘ikai ko e fo‘i tu‘o tahá pē. Ko e ngaahi lelei ‘o e fepōtalanoa‘aki tokangá ko e hoko ‘a e mātu‘á mo e kau taki falala‘angá ko e kau mataotaó, kae ‘ikai ko e Google; ‘e malava ke fakahoko ‘a e talanoá ‘i ha ‘ātakai ‘oku malú; pea ‘oku fakatupulaki ‘e he talanoá ‘a e falala ‘a e fānaú. ‘Oku tau fie ma‘u ‘a e fānaú ke nau ongo‘i mateuteu mo fakaivia, kae ‘ikai ilisia. ‘Oku tau fie talanoa mo kinautolu kae ‘ikai ko e talanoa fekau‘aki mo kinautolu.

I he‘etau hoko ko e mātu‘a mo e kau faiakó, he ‘ikai ke tau lava ‘o tokoni‘i ‘a e fānaú kapau ‘oku ‘ikai ako‘i mo kitautolu. ‘Oku mahu‘inga ke ako‘i ‘a e *ko e hā* ‘a e ponokalafi mo e ‘uhinga ‘oku totonu ke tau faka‘ehi‘ehi ai mei he ponokalafi. Te tau lava ‘o aka ma‘atautolu mo tokoni‘i ke mahino ki he fānaú ‘a e ‘uhinga ‘oku hala ai ‘a e ponokalafi, ‘uhinga ‘oku fakatu‘utāmaki aí, ‘uhinga ‘oku ‘ikai ke tau fie ma‘u ai ke ne fakamamahí‘i kinautolú, pea mo e me‘a ke nau fai ‘o ka nau ka fehangahangai mo iá.

‘Oku tau ‘oange nai ki he‘etau fānaú ha ‘uhinga fe‘unga ‘i he to‘u totonú? Kapau ko e ‘uhinga pē ‘oku tau ‘oange kiate kinautolu ke nau faka‘ehi‘ehi mei he ponokalafi ko e “‘Oku kovi ia,” ‘e faifai pea fakaiku ia ki ha ‘uhinga ta‘etaau. Ka kuo pau ke tau fakahaa‘i ‘a e ngaahi

‘uhinga lahi taha te tau ala lavá ke fokotu‘u ha ‘ulungaanga ma‘a mo mahu‘inga ‘a ia ‘okú ne poupou‘i hotau to‘u tupú.

‘Oku ‘i ai ha ngaahi ‘uhinga fe‘unga ke faka‘ehi‘ehi ai mei he ponokalafi, ka ko ha ngaahi poupou‘eni ‘e ni‘ihi mei he kautaha Fight the New Drug (Tau‘i ‘a e Faito‘o Konatapu Fo‘ou) ‘a ia ‘e ala tohoaki‘i e tokanga ‘o hotau kakai kei talavoú:

- ‘E malava ‘e he ponokalafi ke ne liliu e founiga ngāue ho ‘atamaí, pea ‘oku fakahaa‘i ‘e he ngaahi fakatololó ‘e malava ke ne ‘ai ho ‘atamaí ke si‘isi‘i mo ngāvavai ange.
- ‘Oku malava ke ma‘unimā ‘a e ponokalafi.
- ‘E faka‘auha ‘e he ponokalafi ‘a ho‘o falala pē kiate koé.
- ‘E lava ‘e he ponokalafi ‘o ‘ai koe ke ke tuenoa.
- ‘E lava ‘e he ponokalafi ‘o fakamamahí‘i ‘a kinautolu ‘okú ke ‘ofa aí.
- ‘E lava ‘e he ponokalafi ‘o maumau‘i e feohi fakasekisualé.
- ‘Oku fehokotaki ‘a e ponokalafi mo e fakamamahí.
- ‘Oku ngaahi ‘e he ponokalafi e kakaí ke nau iku ‘o ta‘efaitotonu.
- ‘E hanga ‘e he ponokalafi ‘o fakamoleki ho taimí mo e iví.
- ‘Oku fakatupu ‘e he ponokalafi ‘a e loto-mafasiá, loto-hoha‘á, mo e fakamá‘iá.

Te u tānaki atu ki ai ‘oku fepaki ‘a e ponokalafi mo e ngaahi fekau ‘a e ‘Otuá. ‘I he ngaahi ‘uhinga ko ‘ení mo ha ngaahi ‘uhinga lahi kehekehe pē, ‘oku tau fakahaa‘i ai ha ngaahi ‘uhinga lelei ke faka‘ehi‘ehi mei he ponokalafi, ka ko e ma‘u e ‘iló kae ta‘e fai ha ngāué ‘oku fakatau ia ki he ta‘efiemālie. Kuo pau ke tau fokotu‘u ha ngaahi fakangatangata mo e fakatu‘amelie ‘oku ‘uhingamālie mo ala tokoní. ‘Oku mahu‘inga ke tokoni‘i e fānaú ke nau fokotu‘u ha‘anau ‘uhinga pē ‘anautolu ki he‘enau fie fakamama‘o mei he ponó. Kapau he ‘ikai fili ‘e ha fānau ma‘ana pē ‘a ‘ene fakaukau fekau‘aki mo e me‘a ni, ‘e lava ke ne kau ‘i he ni‘ihi tokolahi fakafo‘o ‘e kuonga ni.

3

FAKAMO‘UI: “TE U ‘OFA MA‘U PĒ ‘IATE KOE”

Ko e taimi ‘oku ‘ilo ai e fānaú ki he ponokalafi pea fakafihia‘i kinautolu ‘i aí, ‘oku nau fāinga ke fakafötunga, ke fakaakeake, pea mo fakamo‘ui. ‘Oku fie ma‘u ‘a e tokoni ‘oku mo‘oní, fakamaatoató, hokohokó, mālohi, mo kātaki fuoloá ‘i he taimi ‘oku to‘o ai ‘e he fānaú ma‘anautolu ‘a e fepōngia ki honau fakaakeaké pea hoko atu ‘enau mo‘ú. ‘Oku ‘ikai ha taha te ne lava ‘o fai ‘a e fa‘ahinga tokoni ko ‘ení ‘o tatau mo e mātu‘á. ‘I he hili ‘etau tokanga mo ako‘i fakafo‘ituitui ‘a e mo‘oní, ‘i he hili ‘etau langa māmālie ‘a e falalá mo faka‘ai‘ai ‘a e fepōtalanoa‘aki, ‘e fie ma‘u leva ke ‘ilo‘i ‘e he fānaú ‘e neongo ai pē ha‘anau fehālaaki mo ha‘anau fili, te tau faka-papau‘i “Te u ‘ofa ma‘u pē ‘iate koe ‘o tatau ai pē.”

‘Oku ou manatu ki ha me‘a si‘isi‘i na‘e hoko ‘i homau fāmilí ‘i he ngaahi ta‘u kuo hili atú. Na‘á ku mama‘o mo hoku husepāniti mei ‘api, pea na‘e tokanga‘i ‘e homa foha lahi tahá ‘a e toenga ‘o e fānaú. Ne fetu‘utaki mai homa kaungā‘api ‘o ofongi mai na‘e ‘i ai ha veeni tāmate afi ‘i homau ‘apí. Ne ma fakatovave atu ki ‘api pea ne ma ‘ilo‘i na‘e va‘inga homa foha ta‘u hongofulú ‘i he konga ki mui homau ‘apí, ‘a ia na‘e ofi ki ha loto ‘ata‘atā ‘eka‘e-ono na‘e lalahi mo mōmoa ai ‘a e sāfā. Na‘á ne feinga ke ‘ilo‘i pe te ne lava nai ‘o tafu ha afi ‘aki e mofisifisi ‘o e ulo‘i afí.

Ma'u ha ma'u'anga
tokoni lahi ange 'i
he overcoming
pornography.lds.org.

Na'e mahino lelei 'okú ne lava ia! 'I he taimi ne ma a'u atu aí, ne 'osi tāmate'i 'e he tāmate afí 'a e vela si'isi'i ne hokó, na'e 'osi talanoa 'a e 'ōfisa tāmate afí mo homa fohá, pea na'e kamata ke mātuku atu 'a e kaungā'apí. Na'e fakamā'ia, ilifia, mo lo'imata'ia homa fohá, pea na'a ne 'ilo'i na'a ne fai ha kovi lahi.

Ne mau hū kotoa ki fare. Na'e mātu'aki ilifia homa fohá, neongo ne fakatu'utāmaki e me'a na'e hokó, ka ko e me'a pē ne ma lava 'o faí ko e fa'ofua ki he ki'i tamasi'i 'ofeina ko 'ení mo fakapapau'i kiate ia 'a 'ema 'ofá mo 'ema fiemālie na'e 'ikai ha me'a 'e hoko kiate iá.

'I he taimi 'oku 'ilo ai e fānaú ki he ponokalafí pea tautautefito ki he taimi 'oku nau fihia ai 'i hono ivi tākiekiná, te nau fakamā'ia, manavahē, pea lo'imata'ia foki. 'Oku faingata'a ke ale'a'i ha me'a na'e fakahoko fakafufū pea 'ai ke 'ilo. 'Oku ongo fakamā mo uesiangofua. 'E lava ke nau tōnounou mo faingata'a'ia 'i he'enau feinga ke fakaakeake mo mo'uí. 'Oku mahu'inga 'enau fie ma'u ke 'ofá'i ma'u peé. Ka neongo ia, 'oku fie ma'u ke 'ilo'i 'e he mātu'a 'e ala tokoni ma'u pē 'enau 'ofá ka 'oku 'ikai ko e me'a pē ia 'oku fie ma'u.

'I he feinga ki ha fakamo'uí, 'e fie ma'u ke ke fakahaa'i 'a e 'ofa ko ia 'okú ke ma'u ki ho'o tamá 'aki ha'o fekumi ki he ma'u'anga tokoni totonú.

Ko ho'o 'ofá ko e fakava'e ia ki he me'a kuo pau ke hokó, ka 'o kapau 'oku fihia ha taha 'okú ke 'ofa ai, te ke fa'a fekumi ki he kau mataotao te nau ala tokoni'i e taha 'okú ke 'ofa aí pea tokoni'i mo koe.

'I ho'o fekumi mo e tokotaha 'okú ke 'ofa aí ki ha fakamo'uí, 'oku ou fakatauange te ke ma'u ha ivi 'i he Tokotaha 'okú Ne ma'u e mālohi ke fakamo'uí e mata'ikafo kotoa peé, fakatahataha'i 'a e kakaí, mo fakatupu ha ngaaahi vā fetu'utaki 'oku ope atu 'i he me'a 'oku tau lava 'o fakakaukau ki aí. 'Oku ma'u 'e hotau Fakamo'uí, ko e Faifakamo'uí angamaluú, 'a e mālohi ke faka-haofí. Te tau lava 'o hoko ko e ngaaahi mātu'a ki he'etau fānaú mo tokoni'i ke nau ha'u kiate Ia, ka ko Ia toko taha pē 'e hoko ko honau Fakamo'uí. Pea ko e me'a fakaofo tahá, 'okú Ne 'ofa 'i he'etau fānaú 'o haohaoa ange ia 'iate kitautolu—'o tatau ai pē pe ko e hā. ■

Mei ha malanga 'i he tefito'i fakakaukaú na'e fai 'i he koni-felenisi 'a e Kautaha Fakatahataha 'a Tutā ke Fakafepaki'i e Ponokalafí 2018, 'i Sōleki Siti, 'Iutā.

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Jason S. Carroll, in Lisa Ann Thomson, "Ngaahi Founa 'e Valu ke Tokoni'i e Fānaú ke Si'aki e Ponokalafí," *Liahona*, 'Aok. 2017, 19.
2. "The Facts about Online Threats," *Parents Television Council Watchdog* (blog), June 21, 2017, w2.parentstv.org/blog.

Kakai Lalahi Kei Talavoú

'I he Konga Ko 'Ení

44 Teití mo e Ponokalafí

Fai 'e he kau ngāue 'o e *Liahona* mo e Ngaahi Ngāue Tokoni ki he Fāmilí'a e Siasí

Faka'ilekitulōnika Pē

Founga Ne U Ako Ai ke Tali Hono Tala Mo'oni 'e ha Taha 'Okú Ne Fefa'uhí mo e Ponokalafí

'Oku 'ikai fakahā 'a e hingoá, 'Iutā, USA

Hoko Atu hili hono 'Ilo'i 'oku Faka'aonga'i 'e he Tokotaha 'Okú Ma Teu Malí 'a e Ponokalafí

'Oku 'ikai fakahā e hingoá, Tahiti

KuÓ U Faifeinga ke Ikuna'i 'a e Ponokalafí. Ko e Hā Ne 'Ikai Ke Ne Fakahoko Aí?

'Oku 'ikai fakahā e hingoá, Kuatemala

Fekumi ki he fakamatala ko 'ení mo ha ngaahi me'a kehe:

- 'I he [liahona.ChurchofJesusChrist.org](#)
- 'I he [YA Fakauiké](#) ('i he konga ki he Kakai Lalahi Kei Talavoú 'i he Gospel Library)
- 'I he [facebook.com/iahona](#)

Vahevahe Mai Ho'o Talanoá

'Oku 'i ai ha'o talanoa ke vahevahe? Pe 'okú ke fie vakai ki ha ngaahi fakamatala fekau'aki mo ha ngaahi tefito pau? Te ke lava 'o 'omai ho'o ngaahi talanoá pe fakamatalá 'i he [liahona.ChurchofJesusChrist.org](#).

Fekumi kia Kalaisi kae 'ikai ko e Nunu'a Kovi 'o e Ponokalafí

I hono palani'i 'o e ngaahi fakamatala ma'a e kakai lalahi kei talavoú, 'oku mau fakamoleki ha taimi lahi ki hono fakakaukau'i e ngaahi palopalema 'oku nau fehangahangai mo ia he taimi ní. 'Oku fu'u lahi fau ia. Ka 'i he'emau tānaki e ngaahi fakakaukau ki he māhina ní, ne tataki kimautolu ki ha kaveinga 'a ia kuó ne uesia fakafo'ituitui kimautolu, ko homau ngaahi kaungāme'a, mo e ni'ihi kehe tokolahi: ko e teití mo e ponokalafí. Ne mau 'ilo'i 'e faingata'a 'o hono palani'i 'o e konga ko 'ení. Ko hono mo'oni, 'oku uesia 'e he ponokalafí 'a e kakai tokolahi 'i he ngaahi founga fakamamahi pea taimi 'e ni'ihi 'okú ne faka'auha e mo'ui 'a e kakaí. Pea 'oku malava ke ne fakanenefu ange 'a e kaha'u 'o e kau taautaha kei talavoú mei he tu'unga 'oku lolotonga 'i aí, tautautefito ki he teuteu ke nofomalí.

Ne mau mamata mo'oni ki he to'ukupu 'o e Tamai Hēvaní 'i He'ene tataki 'emau ngāué 'i he kamata ke mau ma'u e ngaahi talanoa mei he kakai lalahi kei talavou ne uesia 'enau vā fetu'utaki 'e he ponokalafí. Pea 'oku mau vakai 'oku 'i ai ha kihi'i faingamalie ki ha nofomalí fiefia ta'engata mo 'atā mei he ma'unimaá. Ko e hā hono 'uhingá? He ko e talanoa kotoa pē 'oku fakamo'oni ki he mālohi liliu mo'ui, fakatu'amelie, mo faifakamo'ui 'o Sisū Kalaisi mo 'Ene Fakaleleí.

Ko ia kapau 'okú ke 'i ha vā fetu'utaki 'oku uesia 'e he ponokalafí, 'oku mau fakaafe'i kimoutolu ke mou lau 'a e konga 'o e māhina ní, 'oku 'i ai e ngaahi fakamatala kuo vahevahe 'e ha ni'ihi 'oku nau 'ilo'i lelei 'a hono mo'oni 'o e fefa'uhí mo e ponokalafí. 'Oku kāpui 'e he ngaahi fakamatala ko 'ení 'a e ngaahi kaveinga hangē ko e founga ki hono kamata'i 'o ha fepōtalanoa'aki fekau'aki mo e ponokalafí 'i he taimi 'okú ke teiti aí mo e founga ke fekuki ai mo iá (peesi 44), founga ke tali 'i he taimi 'oku tala mo'oni ai 'e ha taha 'ene fefa'uhí mo e ponokalafí (faka'ilekitulōnika pē), founga 'oku malava ke ma'u ai 'a e fakamolemolé mo e fakamo'uí ma'anaua fakatou'osi (faka'ilekitulōnika pē), pea mo e founga 'e lava ke tataki ai koe ke 'ilo'i 'a e founga ke hoko atu 'aki ho'o vā fetu'utaki (faka'ilekitulōnika pē).

'Oku mau 'ilo'i kapau te ke falala ki he Fakamo'uí pea fakaafe'i 'a e Laumālié ki ho'o mo'ui lolotonga ho'o fekumi ki ha ngaahi talí, 'e tataki koe 'e he Tamai Hēvaní 'i he hala totonu ki ho'o tükunga fakafo'ituitu. Mahalo 'oku 'ilo'a 'i he māmaní 'a e ngaahi nunu'a fakapo'uli 'o e ponokalafí, ka 'oku mālohi ange 'a e maama faifakamo'ui 'a e Fakamo'uí 'i ha toe fakapo'uli. Ko e me'a pē ke tau faí ko e fekumi kiate la.

Faka'apa'apa atu,

Chakell Wardleigh mo Mindy Selu

Ongo 'ētita 'i he konga ki he kakai lalahi kei talavoú 'i he 'Ū Makasini 'a e Siasí

Lau 'a e akonaki 'a Palesiteni M. Lāsolo Pālati ki he me'a ke fai 'i he taimi 'oku uesia ai ho'o vā faikaume'a 'e he ponokalaff'i he'ene fakamatala 'i he konga faka'ilekitulōnika 'i he *Liahona* 'o e māhina ní.

TA MEI HE GETTY IMAGES, PAKAONGAI KI HE NGAAGHI TAUUMUA FAKATĀĀ, PAKATĀĀ E HA KAU MOTOLO.

KAKAI LALAHÍ KEI TALAVOÚ

Teití mo e Ponokālafí

Fa'u 'e he kau ngāue 'a e Liahoná mo e Ngaahi Tokoni ma'á e Fāmilí.

Ihe'etau kei 'i he tu'unga ko e kakai lalahi kei talavoú, 'oku tau 'ilo 'e lava pē 'a e teití ke fakafefia, fakailifia, fakafiemālie pea toe fakatupu tailili 'i he taimi tatau pē. 'I he kamata ke tau faka'atā [hotau lotó] ki he ni'ihi kehé, 'e fakanatula pē 'etau fie ma'u ke 'ilo lahi ange kia kinautolú, pea 'oku mahu'inga ki hono langa hake mo hono fakaloloto ha ngaahi vā fetu'utaki 'a e fakatupulaki 'a 'ete tali 'a e ngaahi tu'unga tu'u laveangofoú. Ko e hā 'a 'etau ngaahi faka'ānauá, manavasi'í, mo e tuí? 'Oku tau ongo'i fēfē ki he nofomalí mo e fāmilí? Ko e hā ha ngaahi faingata'a kuo tau fepaki mo ia 'i he kuohilí pe lolotongá 'oku totonu ke tau fevahevahé-aki mo e tokotaha kehe?

Neongo e ngali fakamanavahē 'a e talanoa (pe fehu'i) fekau'aki mo e ngaahi palopalema 'o e ponokālafí mahalo 'e lelei ange ia 'i ha hoko 'a mui ha ngaahi palopalema fakatupu mau-mau lahi 'i ha 'ikai fakahoko ha talanoá. Ko e fo'i palopalema

fakaponokalafi kotoa pē 'oku makehe pea mafatukituki, pea 'e malava pē ke 'ikai te ke 'ilo'i pe ko ha palopalema pe 'ikai, pe 'e anga fēfē ha'o 'ohake ia ki he tokotaha 'okú mo teití, ko ia ai 'oku matu'aki mahu'inga ke ke kumi ki ha takiekina mei he Lau-mālié. 'Oku 'ikai ha solova'anga pe 'e taha ki he me'a kotoa pē kuo hokó, ka 'i he fakamatala ko 'ení, 'oku mau 'oatu ai ha ngaahi fokotu'u kiate kimoutolu ko ia 'oku mou kei fifili [ki he ngaahi me'a ni]:

- 'E anga fēfē ha'aku 'ohake e kaveinga 'o e ponokālafí [ke talanoa'i] mo e tokotaha 'okú ma teití? Pea ko e fē taimi 'e totonu ai ke 'eke/talanoa'í?
- 'E lava fēfē ke u 'ilo 'a e taimi totonu ke hoko atu ai hoku vā fetu'utaki mo ha tokotaha 'oku 'i ai hano hisitolia fekau'aki mo hono ngae'aki 'a e ponokalafí?
- Ko e hā ha founiga 'e lava ke tau ngāue fakataha ai ke iku-na'i e ponokālafí?

Ko e tokoni mo e 'amanaki lelei 'i hono fakafepaki'i 'o e ponokālafí 'i he ngaahi vā fetu'utaki 'o e teití.

Fakamatala 'a e kau 'ētitá: Koe'uhí ko e kehekehe hono faka'uhinga'i 'o e "teití" 'i he ngaahi 'ulu-ngaanga fakafonuá, pea ki he ngaahi taumu'a 'o e fakamatalá ni, 'oku mau 'uhinga hení ki he feohi ko ia 'i he teití ke lava 'o 'ilo'i ha taha, kae 'i loto pē 'i he ngaahi tu'unga 'ulunga-anga taau 'o e ongoongo-leléi pea fakatupulaki foki ha vā fetu'utaki mo kinautolu 'a ia 'e malava ai ke takiekina ki he malí.

Kiate Kinautolu Kuo Fefā'uhī pe 'Okū Fefā'uhī [mo e Ponokālafī]

Kapau kuó ke fefā'uhī 'i he kuohilí pe 'okú ke lolotonga fefā'uhī mo e ponokālafī, mahalo 'e 'omi 'e he fakakaukau ko ia ke teití ha ongo'i tue-noa pe hoha'a. Ka kapau 'okú ke ma'u ha holi fakamaatoato ke to'o faka'aufuli e ponokālafī mei ho'o mo'uí (pe kuó ke 'osi to'o ia), 'ilo'i, ko ho'o ngaahi feinga ko iá fakataha mo e tokoni meí he Tamai Hēvaní mo Sisū Kalaisí, 'e kei malava pē ke ke ma'u ha vā fetu'utaki lelei mo tolonga. Fakakaukau ki he ngaahi fehu'i ko 'ení 'i ho'o muimui'i ha vā fetu'utaki.

1. 'Okū Fu'u Fie Ma'u Nai ke ma Talanoa ki Ai?

Ko ha fehu'i angamaheni 'a e, "'Okū fu'u fie ma'u nai ke u vahevahe 'a e hisitolia 'o 'eku ngāue 'aki 'a e ponokālafī ki he tokotaha 'okú ma teití, neongo kuó u 'osi fakatomala mei ai?" Pe "'Okū fie ma'u nai ke u talanoa feku'aki mo e ngaahi palopalema lolotonga 'o e ponokālafī mo e tokotaha 'okú ma teití?" Ko hono fakakātoá, 'oku fie ma'u ke ale'a'i—"i he

taimi totonus, pea 'i ha founiga 'oku fakapotopoto. 'I ho'o fakahoko 'a e fepōtala-noa'aki ko 'ení, fakakaukau loto ki ha ngaahi tefito'i mo'oni mahu'inga:

- Taimí—'Okū totonus ke fakahoko e fepōtalanoa'aki ko 'ení 'i he taimi 'oku tupulaki ai 'a e vā fetu'utaki ki ha tu'unga 'oku fakamātoato 'a ia 'e fakanatula pē hono fie ma'u ki aí.
- Faitotonú—'Okū totonus ke fakatefito e vā fetu'utaki 'i he falalá mo e faioton-nú. Neongo ka fili e tokotaha 'okú mo teití ke fakangata e vā fetu'utaki, 'oku kei fie ma'u pē ke mahino kiate ia e natula 'o e palopalema, mo e tu'unga lolotonga 'o ho'o fakalakalaká 'i hono talanoa'í ia, pea mo ho'o palani ke fakalelei'i ia 'oka toe hoko 'i he kaha'ú.
- Fakamolemolé—'Okū 'ikai 'uhinga e faiitonu ia feku'aki mo ho'o faka'aonga'i e ponokālaffí ki he tokotaha 'okú mo teití ke ke fakaikiiki'i 'e koe 'a e ngaahi fakamatala 'ikai taau 'i ho'omo fepōtalanoa'akí. Kapau kuó ke fakatomala peá ke ongo'i kuo fakamolemole'i koe, 'oku totonus ke 'oua te ke toe ongo'i tautea koe feku'aki mo ia. 'Okū 'ikai ke toe manatu'i 'e he 'Eikí 'a 'etau ngaahi anga-halá 'i he taimi 'oku tau fakatomala ai mei aí (vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 58:42), ko ia ai ko ho'o ngaahi fetalanoa'aki mo e tokotaha 'okú ke teiti mo ia 'oku totonus ke si'si'i ange 'ene feku'aki mo e "vetehiá" kae lahilahi ange ki he fakatupulaki 'o e fefalala'akí, vahevahe ho'o ngaahi palani ki he hokohoko atu 'o e fakaakeaké, mo e ma'u 'o 'enau poupoú.
- Fakamo'uí—Neongo pē kuó ke 'osi fakatomala, 'e kei malava pē 'e hono faka'aonga'i fuolua pe tōtu'a 'a e ponokālaffí ke 'omi ha ngaahi uesia tu'ulua fakaesino, faka'atamai, fakasōsiale mo fakalaumālie foki. Ko e founiga 'o e fakamo'uí 'e malava pē ke hoko ko ha ngāue mālohi pea 'i ha taimi lōloa, ka 'e kei malava pē e fakafo'ou kakató mo e fakamo'uí mo'oni. 'I he founiga ko iá, te ke fie ma'u e tokoni mo e poupou totonú, 'a ia 'oku totonus ke kau ki ai e tokotaha 'e lava ke hoko ko hao hoa mali.

2. 'Okū Ou Mateuteu nai ki ha Vā Fetu'utaki Fakamaatoato?

Ko e taha 'o e ngaahi faikehekehe lahi 'i he vaha'a 'o ha taha 'oku mateuteu mo ha taha 'oku te'eki mateuteu ki ha vā fetu'utaki fakamaatoato, ko 'enau loto fiemālie ko ia ke ho'ata totonus ki tu'a [honau 'ulungaanga mo e me'a kotoa pē] ki he tokotaha 'oku nau teití. Kapau 'oku ke fefā'uhī mo e ponokālafī, te ke lava 'o tuku ke hanga 'e ho'o manavasi'i 'o 'ave ho'o vā fetu'utaki ki he feitu'u 'o e feta'efalalá'aki pe ko ho'o faka'aonga'i e tuí ke fakafepaki'i fakakatoa e ngaahi faingata'a.

Neongo 'e malava ke ta'e fakafiemālie pea fakamanavahē ke vahevahe ho'o hisitolia mo e ponokālafī, ka 'e malava ke hoko ho'o ta'e fie talanoa ki aí 'o fakaloloto ho'o ongo'i manavasi'i mo e maá. Ko ho'o manavasi'i ko ia na'a mole

Kiate Kinautolu 'Oku Teiti mo ha Tokotaha 'oku Faingata'a'iá

Koe'uhí ko e 'avalisi 'o e ta'u ke fuofua sio ai ki he ponokālafí, 'oku meimeい ke 'i he ta'u 11 pea faingofua 'aupito hono a'usia, ko e tokolahi taha 'o e kakai kei talavou kuo nau 'ilo ki he ponokālafí 'i ha ngaahi founa kehekehe 'oku nau 'i he ta'u 18. 'E lava ke hoko 'eni ko ha me'a fakahoha'a 'i he taimi teití. Ka 'oku 'ikai tatau 'a e 'iló ki ai mo e ma'unimaá, pea 'oku 'i ai pē ha ngaahi tu'unga kehekehe ia 'o e fekuki mo e ponokālafí (vakai ki he Dallin H. Oaks, "Ko e Fakaakeake mei he Tauhele 'o e Ponokālafí," *Liahona*, Oct. 2015, 50–55). Ko e ongoongo leleí 'e lava ke 'omi 'e he Fakalelei 'a Sīsū Kalaisí ha malōhi mo ha fakamo'ui kiate kinautolu 'oku nau fekumi ki aí. Ko ha ngaahi fehu'i 'eni ke fakakaukau ki ai 'i he tupulaki ko ia ho vā fetu'utakí.

e tokotaha ko iá 'e malava pē ke ne fakalotoa koe ke faka'ikai'i pe ta'ofi ho'o vahevahé kakato e talanoá, 'a ia 'e malava ke ne maumau'i e fefalala'akí pea iku maumau ai mo ho'omo vā fetu'utakí 'a mui ange.

'I he tafa'aki 'e tahá, 'i he taimi te ke faka'apa'apa'i ai e tau'atáina ke fili 'a e tokotaha 'okú mo teití, te ke faka'apa'apa'i 'enau fili ke nofo ma'u 'i he vā fetu'utakí neongo 'ene 'ilo fakatou'osi ki he *leleí mo e koví*. Mahalo te ke kei manavasi'i pē ki he olá, ka 'oku mahu'inga ke fakatokanga'i, ko hono 'ave kotoa ko ia 'o e ngaahi fakamatalá, 'e lava leva ke tokoni atu 'a e tokotaha ko iá 'i ho'o ngaahi feingá mo e faka'amu ke ta'ofi 'a e ponokālafi mei ho'o mo'uí. Neongo pe 'e ngáue 'a e vā fetu'utaki, 'i he tokoni 'a e 'Otuá, te ke kei lava pē ke hokohoko atu 'i he hala ki he fakaakeaké.

1. Ko Fē Taimi mo e Founa 'Oku Totonu Ke U Fehu'i ai Fekau'aki mo e Ponokālafí?

Ko e fakakaukau'i ko ia 'a e taimi mo e founa ke 'ohake ai 'eni ki he tokotaha 'okú mo teití, mahalo ko ha me'a ia ke ke 'uluaki talanoa ki ai mo ho'o ongomātú'a, ngaahi tokoua lalahí, kau taki 'o e Siasí, pe ko ha taha pē 'okú ke falala ke 'oatu ha fale'i lelei. Kumi ha founa 'oku ongo tonu kiate koé, peá fakahoko 'a e fepotala-noa'aki ko iá 'i ha taimi totonu, 'i he faka'au ke ke nofo taha pē ki ai pea fakamaato ato ange ho'omo vā fetu'utakí.

'Oku 'ikai 'uhinga 'eni ia 'oku fiema'u ke kamata 'aki ho'omo fuofua teití ha faka'ek'eke ki honau kuohilí, ka 'i he fakalakalaka ho'omo vā fetu'utakí, 'e lava ke ke fekumi ki he ue'i 'a e Laumālié ke tokoni atu ke ke 'ilo'i 'a e founa mo e taimi ke fehu'i ai fekau'aki mo honau hisitōlia mo e ponokālafí.

2. Te u Tali Fēfē?

'I he taimi 'e kamata ke mo fevahevahe'aki ai ki ho'omo ngaahi ongo totonú té ne lava pē 'o 'omai e fakamo'ui. 'Oku mahu'inga ke ke 'ilo ki ho'o ngaahi fakakaukau mo e ngaahi ongó 'i he taimi 'oku fakahaa'i ho'o faka'aonga'i e ponokālafí—'e malava pē ke ne 'ai koe ke loto fakamaau, 'ita, mafasia, pe ongo'i kakaa'i. Ka 'i he taimi tatau, 'e lava hono fakahaa'i 'o fakatupulaki 'a e fefalala'akí, manava'ofá, 'ofá mo e fe'ofo'ofaní. Fakakaukau ki he'enau ngaahi ongó mo ho'o ongó 'i he taimi te ke talí aí.

3. 'E Anga Fēfē 'Eku Hoko Atú?

'Oku totonus ke 'i ai e hoha'a 'i he 'ilo'i ko e tokotaha 'okú mo teití 'oku fefā'uhí mo e ponokālafí, kae 'oua 'e lavaki'i 'a 'enau falalá 'aki hono vahevahé 'enau ngaahi faingata'a'iá mo e ní'ihi kehé. Mahalo na'a tokoni ha'o talanoa 'i he loto falala mo ha pīsope pe taha faifale'i, pē, 'i hono fakangofua 'e he tokotaha 'okú mo teití, ki hao kaungāme'a pe ko ha taki falala'anga.

'I he taimi 'okú ke fakakaukau'i ai pe 'e hoko-hoko atu ho'omo vā fetu'utakí pe 'ikai, 'oku totonus ke hokohoko atu ho'o fekumi ki he takiekina meí he Laumālié. Ka 'e lava ke 'aonga 'a e ngaahi fokotu'u ko 'ení:

- Fehu'i kiate kinautolu pe ko e hā e lahi e uesia kuo fai 'e he ponokālafí ki he'enau mo'uí pea ko e hā e tükunga 'oku 'i ai 'enau fakaakeaké. 'Oku fie ma'u ke nau fakahaa'i mai 'enau faka'amu ke to'o e ponokālafí meí he'enau mo'uí 'aki 'enau fai ha fa'ahinga ngāue totonus 'oku fie ma'u.
- Fakatokanga'i 'oku 'i ai e ngaahi fōtunga hono faka'aonga'i 'o e ponokālafí (hangē ko e ponokālafí 'a e fānaú) 'oku hā mahino ai 'oku fie ma'u 'e he tokotaha ko iá ha tokoni fakapalofesinale pea mahalo pē 'oku 'ikai malu.
- 'Ilo'i 'oku mo'oni 'a e mālohi 'o e Fakalelei 'a e Fakamo'uí. Te ke lava 'o fakamolemole'i, pea te nau lava 'o mo'ui.
- Fakapapau'i 'e 'ikai te ke tali ha me'a 'oku toe si'i hifo 'i he faitotonu kakató 'i ho'o vā fetu'utakí mo e tu'unga mo'ui taau ke malii 'i he temipalé.
- Mahino'i ko e fakaakeaké mo e fakamo'uí 'e fuofuoloa. 'E malava pē ke hoko 'a e tō mo

humu 'i he feingá, pea ko kinautolu 'oku nau feinga ke fakaakeaké te nau fiema'u é tokoní. 'Oku kau hení 'a hono mahino'i 'o e ngaahi me'a 'okú ne fakatupú (ngaahi me'a te nau ala fakatupu ke nau tafoki ki he ponokālafí) mo e poupou pe tokoni ki hono fokotu'u ha ngaahi founiga malu'i totonus.

- Kapau 'oku fakalakalaka ho'omo vā fetu'utakí ki he malí, fakapapau'i 'okú mo felotolotoi fakatou'osi he 'ikai ke mo tali 'a e ponokālafí pea 'oku 'ikai ke ne fakasino mai ha feohi fakasekisuale lelei ki he nofomalí.

Ko e me'a mahu'inga taha 'i he hoko atú ko e falala ki he me'a 'oku ue'i koe 'e he Laumālie Mā'oní'oní ke ke faí, 'a ia 'e lava pē ke hoko ko ha fa'ahinga me'a pē meí he hokohoko atu 'o e feohí mo ha mahino ko e ponokālafí kuo pau ke ta'ofi 'o a'u ki hono fakangata 'a e feohí ka e kei hokohoko atu pē hono poupou'i 'enau feinga ke liliú. Ko e hā pē me'a te ke filí, ko e tokotaha ko ia 'okú mo teití kuo pau ke mahino kiate ia 'e kei lava pē ke fai ha liliu 'o makatu'unga 'i he'enau fakalakalaká pe 'ikai fakalakalaká 'i he feinga ke ikuna'i e ponokālafí.

Ngāue Fataha ke Ikuna'i a e Ponokālafí

Ko hono ikuna'i 'o e Ponokālafí, 'oku malava pē ke fie ma'u ki ai ha taimi lōloa mo ha ngāue lahi, ka 'oku kei malava pē. Pea ko hono aofangatukú, 'i he ngāue fakataha ko ia ke ikuna'i iá 'e lava ke fakamālohia ai ho'omo vā fetu'utakí 'i ho'omo ma'u ha mahino 'oku toe loloto ange fekau'aki mo e Fakalelei 'a Sisū Kalaisí pea ako ke fepoupou'aki 'i he fepaki mo e faingata'a. Fakakaukau ki he ngaahi me'a ko 'ení 'i ho'omo ngāue ke ikuna'i fakataha iá:

- 'Oku lahi ha ngaahi naunau 'oku 'omi 'e he uepisaiti 'a e Siasí **overcomingpornography.ChurchofJesusChrist.org** (kau ai e fakamatala ki he polokalama fakaakeake 'a e Siasí meí he ma'u-nimaá) 'e lava 'o tokoni atu kiate kimoua 'i ho'omo fefāinga'aki mo e founiga fakamo'ui ko 'ení.
- Fakakaukau ke 'ai ha kī'i feitu'u pau mo e taimi ke talanoa'i ai e ponokālafí koe'uhí ke 'oua 'e hoko ia ko e me'a mahu'inga taha 'i ho'omo vā fetu'utakí. 'I he taimi 'okú ke talanoa ai ki aí, 'oua te ke talanoa tukuhifo pe siolalo. 'Oku totonu ke hoko ho'omo vā fetu'utakí ko ha feitu'u malu ia te mo ongo'i fakatou'osi ai 'a e 'ofá mo e fepoupou'aki kae 'ikai ko e fakamaau'í pe tukuhifó.
- 'E lava e ngaahi founiga fakalaumālié 'o tokoni ke ne 'omi ha malu'i meí he 'ahi'ahí. Mo fefakaloto-lahi'aki ke pukepuke pea fakamālohia e ngaahi 'ulungaanga fakalaumālié—kau ai hono ako 'o e folofolá mo e moihi 'i he tempipalé ('i he taimi 'e lava aí), tauhi 'Aho Sāpaté, tokoni'i e nī'ihi kehé, 'aukai ma'u pē, mo e lotu fakamaatoato—'aki ha holi lahi ange ke fakamālohia ho'omo vā fetu'utaki mo e Fakamo'ui pea mo e Tamai Hēvaní. 'E lava 'a e vā fetu'utaki ko iá 'o tokoni ke fakasi'isi'i hono ma'u ho'omo mo'u 'e he ponokālafí. Ko e mo'u fakaākongá ko ha feingatau ia 'o e mo'u, pea ko

e mālohi'oku tau ma'u 'i he'etau hoko ko e kau muimui 'a Kalaisí, 'e tokoni mai ia 'i he'etau feinga ke tau ikuna'i e ngaahi faingata'a 'o e mo'u, kae 'ikai ko e ponokālafí pē.

- Kapau 'oku 'ikai ke ola lelei ho'o ngaahi feingá, 'oua 'e manavasi'i pe mā ke kumi ki ha tokoni 'a ha tokotaha mataotao 'i he mo'u lelei faka'atamaí 'i he tafa'aki 'o e ma'unimā fakasekisualé. Mahalo pē 'e lava ke nau tokoni atu ke ma'u ha mahino 'oku toe lahi angé ki hono fai'to'o 'o e ponokālafí mo hono fakalelei'i 'a hono tupu'angá.
- Manatu'i 'oku 'ākilotoa kitautolu 'e he mītia ta'e-taau 'okú ne 'ahi'ahí'i kitautolu ke tau faiangahalá. Kapau 'e toe foki 'a e tokotaha 'okú mo teití [ki he ponokālafí], ko e vave taha 'enau toe foki ki he hala [totonú] te ne fakahaa'i mai e faka'ilonga lelei 'o 'enau loto tukupā ke si'aki 'a e ponokālafí mei he'enau mo'u. Ka kapau 'e kamata ke ke ongo'i 'oku lahi ange ho'o ongo'i loto vēkeveke 'au ke sio ki ha liliú 'ia kinautolu, 'oku totonu ke ke toe fakakaukau'i 'a e hoko atu ho'omo vā fetu'utaki 'i he teití.
- 'E lava ke mālohi 'aupito ho ivi tākiekina i he tokotaha 'okú mo teití, ka 'oku totonu ke 'oua na'a hoko ia ko e tefito'i 'uhinga ki he liliu honau 'ulungaanga. Ko 'enau holi ke liliú 'oku totonu ke ha'u ia mei loto, ka 'ikai meia koe.

Ko e me'a tēpuú, ke fekumi ki he tākiekina meí he Tamai Hēvaní pea manatu'i 'oku 'i ai ma'u pē 'a e 'amanaki lelei 'i he Fakamo'ui. 'Oku fe'unga pē 'Ene 'alo'ofá ke fakamo'ui mo liliu kitautolu. 'Oku 'i ai 'a 'Ene Fakaleleí kiate kimoua fakatou'osi ke 'oatu kiate kimoua ha mālohi pea tokoni'i kimoua ke mo fefakamolemole'aki. Ka neongo iá, 'oku fie ma'u 'a e tokotaha 'oku fefā'uhí mo e ponokālafí ke fekumi faivelenga ki he tokoni 'a e Fakamo'ui ke ikuna'i ia. He 'ikai pē ha taha ia te ne lava 'o fai ia ma'anautolu. Tui pea falala ki he Tamai Hēvaní. Te ne tataki koe 'i ho tūkunga makehé. ■

'Oku mamafa 'a e telefoni to'oto'ó 'i Silei,

ka na'a ku fokotu'u ha taumu'a 'i he 2016 ke u ngāue'i ha pa'anga fe'unga ke u fakatau mai ha telefoni. 'I ha ta'u kakato 'e taha, na'a ku fakatau kakato mai 'a e lolé mo e *alfajores** peá u fakatau atu ia ki hoku ngaahi kaungāme'a he akó. Na'a ku fakahaofi 'a e pa'anga kotoa pē na'a ku ma'ú. Na'e 'ikai ke u 'alu 'o kai ho'atā, pea na'e 'ikai ke u 'alu ki he fale faivá.

Na'e 'ikai ke u fie kole ki he'eku ongomātu'a ha telefoni. Na'a ku faka'amu ke u ngāue'i ia 'iate au pē. Na'e fakalotolahi'i au 'e he'eku tamaí. Na'a ne pehē mai, "Ko ia foki Kalo, tauhi ma'u ia."

Ne u ako ha me'a lahi. 'Oku 'ikai ha me'a 'e ta'etotongi. 'Oku fie ma'u ke tau ngāue'i 'etau taumu'a, kae 'oua 'au-pito na'a tau teitei fo'i. Ko e taimi te tau ma'u ai ha me'a pea 'ilo'i e lahi 'o e ngāue na'e pau ke tau fai ke ma'u ai iá, 'oku toe lahi ange 'etau mahu'inga'a he me'a ko iá.

Na'a ku 'ilo'i na'e pau ke u fili 'a e me'a 'oku ou fie a'usiá pea mo e feitu'u te u 'alu ki aí. Kapau 'oku ou fie mali tempipale, 'e fie ma'u ia ke u 'alu ki he lotú mo e seminelí pea kimui aí te u 'alu ki he 'inisititiutí mo e ngaahi 'ekitiviti 'a e kau taautaha kei talavoú. Pea 'e fie ma'u ke u kaume'a mo ha talavou mo'ui taau. 'E fie ma'u ia ke feilaulau he taimí ni kae lava ke ma'u ha me'a lelei ange 'amui.

Kalo, 15, Silei

* Ko ha pisikete tukufakaholo 'i 'Amelika.

TO'U TUPÚ

'I HE KONGA KO 'ENÍ

52

52 Mei he Houtamakí ki he Papitaisó

Fai 'e Eletā Hugo Montoya

54 Iku'anga Fakalangi

Fai 'e Emma C.

56 Ngaahi Kaungāme'a Ne Nau Vahevahe 'Enau Māmā mo Aú

Fai 'e Mariana M. Lara

58 Ta'emanavahē ke Vahevahe 'a e Mo'oni

Fai 'e Michael R. Morris

62 Ngaahi Fehu'í & Talí

64 Ko e Lea Faka'osí: Ko e Makatuliki Fungani 'o 'Etau Tuí

Fai 'e Palesiteni
Gordon B. Hinckley

FOTO: LESLIE NILSSON

I hoku ta'u 17, na'a ku fehangahangai ai mo e tākiekina mālohi 'o e fakatamaikí 'i he'eku ako'anga mā'olungá. Na'e 'ikai ke mau tu'unga 'ulungaanga mahu'inga tatau mo hoku ngaahi kaungāme'a. Na'a ku kau mo hoku ngaahi kaungāme'a 'i he ngaahi 'ekitivití taau hangē ko e va'inga pasiketipoló pe 'akapulú. Ka na'a nau toe inu kava mālohi mo ifi foki—ko ha 'ekitivití ia 'e ua na'e 'ikai ke u fai.

'I ha 'aho 'e taha he 'apiakó, na'e 'i tu'a hamau ni'ihi ko e ako ki ha sivi te mau fai he 'aho ko iá. Na'a ku nofo fakataha mo haku ongo kaungāme'a ofi 'e toko ua ko Huani mo Falanisisikou (kuo liliu e ngaahi hingoá). 'I ha taimi 'e taha, na'e to'o hake 'e ha tokotaha ha masi mo ha sikaleti. Ne u fakakaukau kuo ta'eoli'ia hoku ongo kaungāme'a 'i he akó pea kuo ngalo 'iate kinaua ne u 'i ai. Ne u 'ilo'i ne u ma'uhala 'i he'ena tafoki mai kiate au 'o pehē mai, "Ko e taimi leva 'eni kia Hiuko ke ne ako ke poto he ifí."

Kimu'a peá u tali atú, na'e 'oho mai 'a Huani mo Falanisisikou 'o taki taha hoku ongo nimá. Na'a na puke ma'u hoku ongo nimá lolotonga iá 'oku mono 'e ha taha ha fo'i sikaleti ki hoku ngutú. Na'e tuai-e-kemo 'eku faka-fisinga'i 'eni peá u pu'aki 'a e sikaletí

MEI HE HOUTAMAKÍ KI HE PAPITAISSÓ

Fai 'e
Eletā Hugo Montoya
'O e Kau Fitungofulú

ki he kelekelé ke mama'o meiate au. Hili pē iá, ne u ongo'i e tau lelei ha fu'u tuki 'i hoku kou'ahé. Na'a na fakamanamana'i au 'o na pehē mai, "Te ma toe tutu 'a e fo'i sikaletí, pea te ke ako ke poto he ifi. 'Oua te ke lī ia ki he kelekelé. Kapau te ke fai pehē, he 'ikai ke iku lelei."

Na'a ku 'ilo'i he momeniti pē ko iá na'a ku faingata'aia. Ne u kuikui hoku matá peá u fai ha kī'i lotu nounou 'o kolea ha fa'ahinga tokoni pē. I he 'osi pē 'eku lotú, ne a'u mai e me'alele 'emau faiakó 'o tau ofi mai pē homau tafa'akí. Na'e hifo 'a e faiakó mei he me'alelé peá ne 'eke mai pe ko e hā 'emau me'a 'oku fai. Na'e tuku-ange au 'e hoku ongo kaungāme'a. Na'a na tali fakapapau ki he faiakó, "Oku mau teuteu ki he siví." Ne mau hū ki he akó ke fai 'a e siví, pea na'e ngata ai e me'a ne hokó.

Neongo ne faingata'a 'a e a'usia ko iá, ka na'a ku fakamolemole'i hoku ongo kau-
ngāme'a 'i he me'a ne na faí. Na'a ku 'ilo'i ne 'ikai mahino kiate kinaua 'eku tu'unga mo'uí mo 'eku fili ke mo'ui 'aki 'a e Lea 'o e Potó, ko ia ne u fakamolemole'i ai kinaua peá u fili ke 'oua na'a ku taaufehi'a kiate kinaua. I he'eku 'osi mei he akó, na'a ku 'alu 'o ngāue fakafaifekau ka na'a ku kei hokohoko atu pē ke fetu'utaki mo Huani mo Falanisisikou. Na'a ku faitohi kiate kinaua 'o vahevahe ange 'a e ongoongo-
leleí mo 'eku fakamo'oni kia Sisū Kalaisí. Na'a ku fakaafe'i ke na fakatomala mo 'alu ki he lotú. Na'a ku 'ohovale lahi 'i he 'alu ha taha 'iate kinaua ki he lotú.

Na'a ku fa'a fakaafe'i pē hoku ngaahi kaungāme'a kimu'a ki he ngaahi fakataha he Sāpaté, ka na'e 'ikai pē tali ia 'e taha 'o a'u ki he taimí ni. Neongo ne 'ikai ke u lava 'o ma'ulotu mo Huani, ka na'e 'i ai

hoku ngaahi tokouá mo 'eku tamaí ke tokoni mo fakafeohi kiate ia. Na'e tali lelei ia 'e hoku fāmilí, pea na'e ongo'i fiemālie 'aupito 'a Huani 'i he lotú. Na'e kamata ke ne liliu māmālie 'o a'u ki he taimi na'a ne fili ai ke papitaiso iá. Na'a ku laukau 'aki ia pea na'a ku toe fiefia ange 'i he'ene talamai koe'uhí ko 'eku 'ū tohí kuó ne ako

kaungāme'a lelei taha kuó u 'ilo'i, pea 'oku mau ngāue fakataha he taimí ni ko e kāingalotu 'o e Siasí ke tokoni ki he pule'anga 'o e 'Otuá.

Tauhi ma'u pē 'a e ngaahi tu'unga mo'ui 'o e Siasí, 'o tatau ai pē kapau 'okú ke 'i ha tükunga faingata'a 'o hangē ko ia ne u 'i aí. 'Oku fakahinohino'i mai 'e he

'E tāpuekina 'e ho'o sīpinga angatonú mo e fakakaungāme'a ho ngaahi kaungāme'a mo e ngaahi to'u tangata ka hoko mai.

ai ke 'ofa 'ia Sisū Kalaisi. I he taimi na'a ku foki mai ai mei he'eku ngāue fakafaifekau, na'a ku feohi vāofi foki mo Falanisisikou, pea 'i he hili pē ha ngaahi taimi, na'e toe papitaiso foki mo ia mo hono uaifí. I he 'aho ní, 'oku kei hoko pē 'a Huani mo Falanisisikou ko hoku ongo kaungāme'a vāofi tahá.

Na'e liliu 'e he ngaahi me'a ko 'eni ne hokó 'a 'eku mo'uí. Na'a ku aka ko e founiga lelei taha ke tākiekina ai e mo'ui 'a e ni'ihi kehé ko e mo'ui angatonu, 'ofa ki he ni'ihi kehé, pea ala atu 'o tokoni. 'Oku pehē 'e he kī'i tohi *Ki Hono Fakamālohiā 'o e To'u Tupú* "Hoko ko ha kaungāme'a lelei kae ma'u hao kaungāme'a lelei. Fakahā ho'o tokanga mo'oni ki he ni'ihi kehé; malimali pea 'ai ke nau 'ilo'i 'okú ke tokanga ange kiate kinautolu."¹ Ko e me'a 'eni ne tokoni'i au 'e he 'Eikí ke u fai kia Huani mo Falanisisikou. Koe'uhí ko e me'a ni, kuó u ma'u ai 'a e ongo

Ki Hono Fakamālohiā 'o e To'u Tupú 'o pehē, "I ho'o feinga ko ia ke he hoko ko ha kaungāme'a ki he ni'ihi kehé, 'oua na'a ke fai ha me'a ke fetongi 'aki ho'o ngaahi tu'unga mo'ui. Kapau 'e fakaloto'i koe 'e ho kaungāme'a ke ke fai ha ngaahi me'a 'oku hala, taukave'i 'e koe 'a e totonú."² 'Oku tatau ai pē kapau 'oku fai 'e he tokotaha kotoa pē 'a e me'a 'oku fehangahangai mo e ngaahi fekaú, tu'u loto-to'a he 'oku mālohi 'a ho'o tā sīpingá. Hoko ko e fa'ifa'itaki'anga 'e lava ke fakakaukau ki ai ho ngaahi kaungāme'a lolotonga 'enau faingata'aia. I he ngaahi tükunga 'e ni'ihi 'o hangē ko aú, mahalo ko ho'o anga fakakaume'a ko e me'a ia te ne tokoni'i ke nau aka, fakatomala, pea fakauluí. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. *Ki Hono Fakamālohiā 'o e To'u Tupú* (2011), 16.
2. *Ki Hono Fakamālohiā 'o e To'u Tupú*, 16.

Iku'anga Fakalangi

Na'e angamaheni ke fiefia ma'u pē hoku kaungāme'a he taimi kotoa pē. Ko e hā nai 'a e me'a na'a ne hoha'asi iá?

Fai 'e Emma C.

Ko 'eku haú meu Falanisé, ka na'a ku nofo ta'u taha mo hoku tehiná 'i he fakahahake 'o e 'lunaiteti Siteití ko ha ongo tamaiki ako fakafetongi. Na'a ma fetaulaki mo ha kakai tokolahi lolotonga e taimi ko iá, ka ko e tokotaha na'a ne tākiekina lahi taha aú ko ha ta'ahine ko Tesitiní. Na'a ne hoko ko e taha 'o hoku ngaahi kaungāme'a mamaé. Ne ma ngāue fakataha 'i he me'a kotoa pē, 'i he lolotonga e akó mo e tuku 'a e akó pea ne mau feohi foki mo hoku tehiná. Na'e fiefia ma'u pē 'a Tesitiní. Ko e me'a ia ne u sai'ia taha ai fekau'aki mo iá.

Ka 'i ha 'aho 'e taha na'a ku sio ki ai na'a ne lotomamahi, na'e te'eki te u sio na'e pehē. Na'a ku 'eke ange pe ko e hā e me'a na'e hokó. Na'a ne talamai na'e 'ikai ke ne fie talanoa ki ai. Hili iá ne u fakatokanga'i ha la'i pepea 'i hono nimá. Na'a ku to'o ia 'o lau.

Na'e faitohi angakovi mai ha taha kiate ia. Na'e pehē 'e he tohí na'a ne palakū, na'e 'ikai ha taha 'e sai'ia ai, na'e 'ikai ha 'aonga 'o 'ene mo'uí, pea na'e totonu ke ne 'alu 'o mate. Na'e 'ikai ke u teitei fakakaukau 'e malava ke 'ohofí pehē ha taha hangē ko iá. Ne ongo lahi kiate au 'eku 'ilo'i 'a e mamahi na'a ne fekuki mo iá.

Talu meu ai mo 'eku feinga lahi ke u hoko ko e kaungāme'a 'o Tesitiní—'o 'ikai ngata pē 'i he'eku feohi mo iá, kae 'i ai ma'u pē ke tokoni kiate ia,

kae tautaufito ke u loto-mo'oni. Na'a ku fakamatala ange kiate ia ko ha 'ofefine ia 'o e 'Otuá, na'e tāpuekina 'aki ia ha natula faka-'Otuá na'e taau ke 'ofeina mo malava ke ne fai ha ngaahi me'a ma'ongo'onga.

'Oku faingata'a ke feinga ke te 'ofa 'iate kita 'i he taimi 'oku angakovi mo fakaanga'i ai kita 'e he ni'ihi kehé. 'I he'eku fakamaheni kia Tesitiní, na'a ku 'ilo'i ai ko e founa lelei taha ke tokoni ai ki he ni'ihi kehé he taimi 'e ni'ihi ko e 'ofa mo tokoni kiate kinautolu ke nau 'ilo'i honau tu'unga totonú.

'I he faka'osinga 'o e taú, 'i he'eku foki ki Falanisé, na'e talamai 'e Tesitiní ha me'a te u mata'ikoloa 'aki ma'u pē. Na'a ne pehē mai, "Ema, na'a ke faka-haofi au. Kumu'a peá ke haú, na'a ku faka'amu ke u taonakita. Ka na'a ke hanga mo ho tehiná 'o tokoni'i lahi au, 'aki pē ho'omo tokangá. 'I he 'aho ní, 'oku ou 'ofa 'iate au pea 'oku ou 'ofa atu kiate koe."

'Oku 'i ai ha fānau tokolahí 'i he 'apiakó 'oku nau kātekina 'a e houtamakí pea 'oku ngaohikovia pe li'ekina kinautolu. Kumi ha founa ke ke tokoni'i ai kinautolu. Lea kiate kinautolu, fakakaukau kiate kinautolu, anga'ofa kiate kinautolu. Ko e me'a ia 'e fai 'e he Fakamo'uí, pea ko e taimi 'e ni'ihi 'e malava pē 'e ha ki'i fakalea faingofua pe fofonga malimali 'o liliu e me'a kotoa pē. ■

'Oku nofo 'a e tokotaha na'a ne faú 'i Falanisé.

Fai 'e Mariana M. Lara

Na'a ku nofo mo 'eku fa'eé 'i ha ki'i kolo 'i Mekisikou 'ia na'e fe'ilo-
ngaki ai 'a e tokotaha kotoa pē.
Na'a ku 'ilo'i 'a e leleí mei he koví, ka na'a
ku puputu'u pea ko e finemui pē au 'i he
koló ne mālohi 'i he siasí.

Na'a ku faka'amu ke u tatau mo kinautolu, ko ia ne u fai 'a e me'a pē taha na'e
'uhingamālie he taimi ko iá: ko e faikau-
me'a. Ko e taha pē 'eni 'o e ngaahi fehal-
aki lahi ne kamata ke u faí. Na'e kamata
ke u fakatamaiki mo fakakaukau ne u
matu'otu'a fe'unga ke u fili pē ma'aku, 'a
ia ne faka'au ke u hoko ai ko ha finemui
māmalohi na'e nofo 'i he fakapo'uli 'o e
'ikai ha takiekina mei heongooleléi.

Na'e fe'unga mo ha ta'u 'e taha 'eku
nofo 'i he fakapo'ulí, pea na'e faka'au ke
toe fakapo'uli ange 'i he fakalau 'a e 'ahó.
Na'e hoko 'eku ngaahi fili halá ke u fa'a kē
ai mo hoku fāmilí, peá u 'ilo'i he 'ikai ke u
kei lava 'o nofo fakataha mo kinautolu.
Ka na'e mālōlō hoku kaungāme'a ofi 'i he
Siasí peá u toki 'ilo'i ai 'oku mole ha me'a
mei he'eku mo'ui. Ko e me'apangó he ne
u tukuaki'i 'a e 'Otuá mo e ongoongoleléi.
Ne 'ikai ke u toe tui 'oku ma'u e ngaahi
tāpuakí 'i he talangofuá. Na'a ku 'ilo'i
kapau he 'ikai ke u kamata mo'ui 'aki 'a e
ongoongoleléi, te u kei tukunoa'i pē 'eku
fehokotaki mo e Siasí mo kei mo'ui 'aki pē
'a e tōonga fakamāmaní.

Ne u lolotonga tangutu 'i hoku
mohengá 'i ha loki fakapo'uli 'o tangi mo
faka'ofa'ia pē 'iate au 'i he'eku 'ilo'i ne u
ilifiá—ilifiá 'i he'eku nofo toko taha 'o 'ikai
ha taha ke u talanoa mo iá, ilifiá 'i he 'ikai
ke u lava 'o fakalelei'i 'a e ngaahi fehalaaki
kotoa pē kuó u faí, ilifiá na'a 'ikai faka-
molemole'i au 'e ha taha, tautaufitó ki
he 'Otuá.

Ne faifai peá u hiki ki Minesota, USA,
ki he'eku ongo kuí, 'a ia 'oku 'ikai ke na
kau ki he Siasí. Na'a ku folau fakataha mo

NGAAHI KAUNGĀME'A Ne Nau VAHEVAHE 'Enau MĀMĀ mo Aú

e mali ua 'eku fine'eikí, pea ko e 'uluaki Sāpate ne u 'i aí, ne mau 'alu 'o lotu 'i he houalotu sākalamēnítí pē. 'I he faka'o-singa 'o e fakataha'angá na'a ku 'osi faka-kaukau ke u mavahé mei he Siasí, ka ne u 'ohovale 'i he 'amanaki ke mau heka ki he me'alelē, ne mau sio ki he tulimui mai 'a e pīsopé. Na'a ne 'eke mai ha ngaahi fehu'i pea na'a ne fakaafe'i kimautolu ke mau toe foki mai 'i he Sāpate hono hokó—pea ne mau fai ia.

'I he Sāpate hokó, 'i he tuku pē 'a e houalotu sākalamēnítí, kimú'a peá u tu'u ki 'olungá, na'e takataka'i au 'e he kau finemui mei he uōtí—ko e kau finemui te nau tokoni ke liliu 'eku mo'ui.

Na'e faka'ohovale pē 'eku ma'u ha mo'ui fo'oú: ko ha mo'ui na'e 'i ai ha pīsope mo ha palesiteni Finemuí na'e tokanga kiate au, kae hiliō aí ko ha kau finemuí na'a nau feinga ke mo'ui faka'aho 'aki 'a eongoongoleí, 'a ia ne nau feinga ke mo'ui 'aki 'a e ngaahi tu'unga mo'ui mā'olungá mo taukave'i 'a e totonú. Na'e hulu fau e ulo atu 'enau māmá pea lava ai ke nau fakamaama hoku halá.

Ko e taimi ia ne u 'ilo'i ai 'a e me'a ke u faí: "Tuku ke ulo pehē [eku] māmá 'i he 'ao 'o e kakaí, koe'uhí ke nau mamata ki [he'eku] ngaahi ngāue leleí, pea fakamālō'i a 'a [eku] Tamai 'a ia 'oku 'i he lang" (vakai, Mātiú 5:16). Pea na'e kamata leva 'eku 'alu ki he lotú mo e Mutualé he uike kotoa, lau e Tohi 'a Molomoná mo lotu

he 'aho kotoa pē, teunga taau, faka'aonga'i e lea 'oku tāú, 'alu ki he temipalé, mo teuteu ke ma'u hoku tāpuaki fakapēteliaké.

Ne u liliu kakato, ka ne u toki fakatokanga'i pē ia 'i he taimi ne u ongo'i ai 'a e Laumálíe Mā'oni'oní 'i he kemi 'a e Finemuí, peá u 'ilo'i leva ne 'i ai pē 'eku fakamo'oni—ko ha fakamo'oni te ne fakamanatu mai 'oku 'ofa 'a e 'Otuá 'iate au, 'oku 'i ai 'Ene palani ma'aku, pea 'oku 'ikai ke Ne finangalo ke u tuenoa. Ko ha fakamo'oni ne ulo atu mo mālohi na'a ne liliu ai au. Ko ha fakamo'oni ke vahevahé mo fakamaama 'o 'ikai ngata pē 'i hoku halá kae pehē foki ki he ni'ihi kehé. Ko ha fakamo'oni 'oku 'ikai manavahé ke ulo 'i he fakapo'ulí. ■

'Oku nofo 'a e tokotaha na'a ne fa'ú 'i Paha Kalefónia, Mekisikou.

Na'a ku ongo'i manavahé mo tuenoa. Na'a ku hiki leva ki ha fonua 'e taha peá u fuofua 'alu ai ki he lotú hili ia ha taimi fuoloa.

TA'EMANAVA

HĒ

KE VAHEVAHE 'A E MO'ONÍ

Na'e ma'u 'e Fapiano ha fakamo'oni ki he ongoongoleleí mo hono ngaahi tāpuakí, ka kuo te'eki ke ne tuku ke ta'ofi ia 'e hono ta'u si'i mei he'ene hoko ko ha mēmipa faifekau mālohi mo ta'eilifiá.

Fai 'e Michael R. Morris

'Ū Makasini 'a e Siasí

Oku tō 'a e la'aá 'i Lasi Tōmasi, ko ha fei-tu'u 'oku langa 'i ha tahifo 'one'one 'oku hanga hifo ki 'Anitofakasita. 'I lalo aí, 'oku kamata ke ulo 'a e 'uhilá 'i he faka'osinga e 'ahó 'i he kolo taulanga ko 'eni he fakatokelau 'o Sileí.

Ko ha pō Tokonaki 'eni, pea 'oku malava pē ke va'inga 'a Fapiano H., ta'u 13, mo hono ngaahi kau-ngāme'a. Ka 'oku fili 'e Fapiano, ko ha mēmipa fo'ou 'o e Siasí, ke ne 'alu mo e ongo faifekau taimi kakatō. Kuo taimi "ke tokoni ki hono tānaki 'o 'Isileí."¹

'I hono fakakātoa 'o e kau mēmipa faifekau mateaki ne ngāue mo Keleni Vaneta mo Soatani Selitoni lolotonga 'ena ngāue fakafaifekau taimi kakato 'i Sileí, ko Fapiano 'a e lelei tahá.

'Oku pehē 'e Keleni, "Kapau na'a ne 'ata'atā, na'a ne 'alu mo kimaua 'o ngāue fakafaifekau. 'I he taimi ne 'osi ai e taimi mālōlō ki he fa'ahita'u māfaná, na'a ne loto-mamahi 'o 'ikai ngata pē 'i he'ene teu foki ki he akó, ka he 'ikai foki toe 'i ai hano taimi lahi ke 'alu ai mo kimaua."

'Oku tānaki ki ai 'a Soatani, 'a ia ne lau māhina 'ene hoa mo Kēlení 'o pehē, "Ne mau meimeī 'alu mo Fapiano 'o tu'o fā pe nima he uike—'i he uike kotoa pē—lolotonga 'ema ngāue 'i 'Anitofakasitá. Ko e toki mēmipa faifekau lelei taha ia kuó ma ngāue mo iá."

Ko e hā e me'a 'okú ne faka'ai'ai ha talavou ke ne vivili ke ngāue fakafaifekau neongo e manuki 'a e to'u akó mo hono teketeke'i 'e he solá? 'Oku

ma'u e tali kia Fapianó 'i he ngaahi tāpuaki kuó ne ma'u mo hono fāmilí talu 'enau tali 'a e ongoongoleleí—ko e ngaahi tāpuaki 'okú ne fie vahevahe mo e ni'ihi kehé.

"Fiefia Ta'e-Mafakamatala'i"

Na'e kamata hono to'o 'e Fapiano 'a e ngaahi lēsoni faifekaú hili pē ha taimi nounou mei he tutikituki ai 'a e ongo faifekaú. 'Okú ne kei manatu'i pē 'ene fuofua houalotu sākalamēnítí.

'Okú ne pehē, "Na'e 'ikai ke u maheni mo ha taha he taimi ne u hū ai ki he falelotú, ko ia na'a ku ki'i manavasi'i. Ka ne u ongo'i ha me'a fakaofo. Ne u ongo'i ne 'osi laui māhina pe laui ta'u 'eku kau ki he Siasí."

Lolotonga hono papitaisó 'i he ngaahi uike si'i kimui ange, "Ne u ongo'i ha fiefia ne ta'e-mafakamatala'i 'i hono fakauku au 'i he vaí pea toe fokotu'u hake ki 'olungá. Ne u ongo'i hangē ha tokotaha fo'oú, 'i he'eku 'ilo'i te u muimui kia Sīsū Kalaisi mo fai hoku lelei tahá ke tauhi 'Ene ngaahi fekaú."

'I he kau fakataha 'a e ongomātu'a te'eki mali 'a Fapianó, 'a Leonato mo 'Eniselā, ki he lēsoni fakafaifekau ne tā ki hona fohá, na'a na aka fekau'aki mo e mali tempipalé mo e ngaahi fāmilí ta'engatá. 'Oku pehē 'e Fapiano, "'I ha uike pē 'e taha mei ai, na'e fokotu'u he'eku tamaf ha 'aho mali. Na'e fu'u fiefia lahi 'eku fa'eé."

“Okú ne vahevahe ma'u pē 'ene ngaahi a'usia fakafo'ituitui pē 'a'aná—hangē ko e ongo 'okú ne ma'u he

Hili ha māhina 'e fā 'o e kau 'a Fapiano ki he Siasí, na'e muimui 'a 'Eniselā 'iate ia ki he vai 'o e papitaisó. Na'a ne pehē, "Ko ha tāpuaki fakafo ia."

Ne vave pē e hoko mai mo ha ngaahi tāpuaki kehe. Na'e toe mālohi 'a Leonato 'i he Siasí, 'a ia na'e 'osi papitaiso 'i he'ene kei si'i. Na'e hoko 'a hono ako 'o e ongoongoleleí ko ha me'a tu'u pau ia 'i honau 'apí. Na'e faka'au ke toe vāoange 'a e kau mēmipa 'o e fāmilí. Na'e ma'u ha ngāue tu'u pau 'a Leonato. Pea na'e ma'u 'e Fapiano 'a e Lakanga Taula'eiki Faka-'Éloné.

'Oku pehē 'e Fapiano, "Oku ou fiefia 'i he'eku ma'u 'a e lakanga fakataula'eikí koe'uhí ke u tufa 'a e sākalamēnítí ki he kāingalotu 'o e uōtí pea tokoni ke fakafo'ou 'enau ngaahi fuakavá. 'Oku ou fiefia taha 'i he taimi 'oku ou tufaki ai ia ki hoku fāmilí mo e ongo 'eletā ne na aki'aú. 'Oku ou fiefia lahi 'aupito 'i he fofonga polepole 'eku tamai 'i he taimi 'okú ne sio mai ai 'oku ou tufa 'a e sākalamēnítí."

“E Lelei ‘Aupito Ia”

Na'e kamata pē hono fakahoko 'e Fapiano 'a e ngāue fakafaifekau 'a e mēmipá kimu'a pea toki papitaiso iá.

"Na'a ku talaange ki ha toko tolu 'o hoku ngaahi kaungāme'á te u papitaiso. Na'e ha'u ha toko ua ki ai," ko 'ene fakamatalá ia. "Oku ou fie vahevahe 'a e ongoongoleleí koe'uhí ke mahino ki hoku ngaahi kaungāme'á 'a e me'a 'oku tau tui ki aí mo e me'a 'oku tau fai 'i he lotú pea ke nau lava ai 'o ako 'a e ongoongoleleí, papitaiso, mo mo'ui fiefia ange. Te u fiefia 'aupito kapau 'e papitaiso ha taha 'iate kinautolu pea hoko ko ha taha 'o e kau mēmipa 'i he'eku kōlomú. 'E lelei 'aupito ia."

'Oku tauhi 'e Fapiano ha'ane Tohi 'a Molomona 'i he akó, pea 'okú ne to'oto'o holo pē 'a e fanga kī'i tohi tufa 'a e kau faifekaú ke tufa ki hono ngaahi kaungāme'á. 'Okú ne fiefia ke tali e ngaahi fehu'i fekau'aki mo e Siasí mo fakaafe'i hono ngaahi kaungāme'á ki he ngaahi fakataha 'i he Sāpaté mo e pō 'ekitivití 'a e to'u tupú. Pea 'oku 'ikai ke ne ilifia ke 'alu ki he kakaí 'i he ve'ehalá, hangē ko hono aki'i ia 'e he ongo faifekaú, peá ne fakaafe'i kinautolu ke nau aki fekau'aki mo e Siasí pea teuteu ke papitaiso.

'Oku pehē 'e Keleni, "'Oku 'ikai ke tokanga 'a Fapiano ia pe 'oku fakakaukau ha taha 'okú ne ngali kehe 'i he'ene vahevahe 'ene fakamo'oní. 'Okú ne 'ilo'i 'okú

ne fai 'a e me'a totonú. 'Okú ne 'ilo'i 'oku mahu'inga ange 'a e ngaahi me'a fakalau-mālié 'i ha toe me'a."

'Oku pehē 'e Soatani, 'i he taimi 'oku vahevahe ai 'e Fapiano 'ene fakamo'oní, 'okú ne ma'u 'a e mālohi mei hono faku-uluí, ko 'ene 'ofa 'i he ongoongoleleí, mo hono ngaahi tāpuakí.

'Oku pehē 'e Soatani, "Na'a ne mātā e ngaahi tāpuaki ne ma'u 'e hono fāmilí, 'a ia ko e me'a ia 'okú ne ue'i ia ke ne lototo'a mo lea hangatonu 'i hono vahevahe 'o e ongoongoleleí mo hono ngaahi kaungāme'á. Na'a ne fai 'ene fakamo'oní 'i ha taimi 'e taha ki ha fiefanongo fekau'aki mo e tāpuaki lahi ne ma'u 'e he'ene ongomātuá 'i he'ena malí, ka na'e faingata'a kiate ia ke ne tatali 'i ha māhina 'e fā hili hono papitaisó ke fai mo papitaiso 'ene fa'eé. Na'e matu'aki ongo ia kiate ia pea na'e kamata ke ne tangi. Na'a ne fakamo'oní leva kapau te tau tauhi e ngaahi fekaú, "e tokanga'i kitautolu 'e he 'Otuá."

'Oku tānaki atu 'a Keleni 'o pehē 'oku hoko e fakamo'oní 'a Fapianó ke ne hoko ai ko ha mēmipa faifekau mālohi.

"Oku 'ikai ke ne pehē, "Oi, ne u fanongo ne pehē 'e ha taha 'i he lotú." Ka, 'okú ne vahevahe ma'u pē 'ene ngaahi

'ene hoko ko ha faifekau taimi kakato hili
'ene 'osi mei he ako mā'olungá.

'Okú ne pehē, "Oku ou fie vahevahe
'a e mo'oní mo kinautolu 'oku 'ikai ke nau
'ilo'i iá. 'Oku ou fie fakaafe'i ke nau tafoki
mei he'enau ngaahi angahalá. 'Oku ou
fie ako'i kiate kinautolu e founiga ke nau
hoko ai ko ha fāmili ta'engatá. 'Oku fie
fakaafe'i kinautolu ke nau fiefia he taimí

ni pea ke nau mo'ui 'i ha tu'unga fiefia
ta'e-hano-ngaata'anga 'i he hili 'a e mo'ui
ko 'ení." ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Vakai, Russell M. Nelson, "Amanaki'anga 'o
'Isilelī" (fakataha lotu fakaemāmani lahi 'a e to'u
tupú, 3 Sune 2018), HopeofIsrael.Church
ofJesusChrist.org.

taimi na'a ne fuofua 'alu ai ki he lotú mo e 'ene ongo he taimi 'okú ne lau ai e Tohi 'a Molomoná."

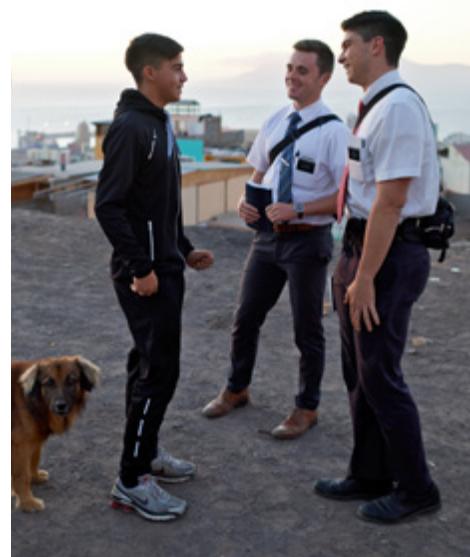
a'usia fakafo'ituitui pē 'a'aná—hangē ko e
ongo 'okú ne ma'u he taimi na'a ne fuofua
'alu ai ki he lotú mo 'ene ongo he taimi
'okú ne lau ai e Tohi 'a Molomoná. 'Oku
matu'aki faitotonu mo mo'oni 'aupito ia."

"Oku Ou Ongo'i Ma'u Pē 'Oku Ou Fiefia Ange"

'Oku 'omi 'e hono vahevahe 'o e ongo-
ongooleleí hā tāpauki 'e taha ma'a Fapiano.

'Okú ne pehē, "I he taimi 'oku hoko
ai ha me'a fakamamahi kiate au 'i he
akó, ka 'oku tukituki mai leva 'a e ongo
faifekaú 'i hoku matapaá 'o 'eke pe 'oku
ou fie tokoni kiate kinaua he ako'i. Hili pē
'eku 'alu mo kinauá, 'oku ou ongo'i hangē
'oku 'ikai ke toe 'i ai ha'aku palopalemá.
'Oku ou ongo'i fiefia ma'u pē 'i he taimi
'oku ou 'alu ai mo kinauá, lau e folofolá
mo kinauá, mo tokoni kiate kinaua ke
vahevahe 'a e ongoongoleleí. 'Oku hoko
'a hono vahevahe 'o e ongoongoleleí mo
e talanoa ki hoku fakauluí ke fakamālohaia
ai 'eku fakamo'oní. Pea 'oku ou ma'u ai ha
faingamālie 'i hono ako'i e ongoongoleleí
ke u hoko ko ha fa'ifa'itaki'anga ki he ni'ihi
kehé, 'o kau ai hoku tuofefine si'sisí."

'Oku 'ikai ko ha me'a fakafo ia ke kau 'i
he ngaahi taumu'a lahi taha 'a Fapianó 'a

*'Oku teuteu 'a Fapiano ki ha efiafi
malanga mo e ongo 'Eletā ko Keleni
Vaneta ('olunga 'i lotomālié) mo Soatani
Selitoní ('olunga 'i to'omata'u).*

'IKAI HA ME'A 'E TOE MAHU'INGA ANGE

"Na'e 'omi kimoutolu—kau
talavou mo e finemui fisifi-
simu'a—ki he māmaní 'i
he kuonga ko 'ení, 'a e taimi
mahu'inga taha ko 'eni 'i he
hisitōlia 'o e māmaní, ke
tokoni ki hono tānaki 'o 'Isi-
lelī. 'Oku 'ikai ha toe me'a 'oku
hoko 'i he māmaní he taimí
ni 'e toe mahu'inga ange ai.
'Oku 'ikai mo ha toe me'a 'e
mā'ongo'onga ange hono olá.
'ikai mo ha toe me'a.

"'Oku totonu ke mahu'inga fau
kiate koe 'a e tānaki faka-
taha ko 'ení. Ko e tufakanga
'eni na'e 'omi ai koe ki he
māmaní."

Palesiteni Russell M. Nelson, "Amanaki-
'anga 'o 'Isilelī" (fakataha lotu fakaemā-
mani lahi 'a e to'u tupú, 3 Sune 2018),
HopeofIsrael.Church
ofJesusChrist.org.

“E founga fēfē
ha'aku ma'u
ha ngaahi
kaungāme'a
'oku lelei 'enau
tu'unga mo'uí?”

*“Ko e manava'ofa
'a e ngaahi kaungā-
me'a anga faka-
Kalaisí 'oku ongo
loloto pea 'okú ne
liliu 'etau mo'uí. 'Oku
totonu ke tau mana-
tu'i lelei 'oku fa'a
'omi 'e he 'Eikí 'a e
ngaahi 'tāpuaki mei
'olungá, [o fakafou
'i he] lea mo e ngā-
ue 'i he 'ofá.”*

*'Eletā Siosefa B. Uefilini (1917–2008)
'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e
Toko Hongofulu Mā Uā, konifelenisi
lahi 'Okatopa 1997.*

**Ko e Me'a Mahu'inga
Tahá 'a e Anga'ofá**
Fakahā 'a e 'ofá peá ke
anga'ofa. Fakahaa'i 'okú ke
tokanga kiate kinautolu mo
'enau fiefiá. Kapau 'oku 'ikai ke nau faka-
haa'i 'enau tokanga kiate koé pea 'ikai ke
nau anga'ofa, mahalo he 'ikai fie ma'u ke
hoko atu e fakakaungāme'a ko iá.

Meti B., ta'u 15, Alesona, USA

**Vahevahe 'a e
Oongoongoleí**
Te ke lava 'o ma'u ha
ngaahi kaungāme'a fo'ou
'oku 'i ai ha'anau tu'unga
mo'uí 'oku leleí 'i ha'o aka'i fakataha mo e
ongo faifekaú. 'Okú na 'ilo'i ha to'u tupu
tokolahī 'oku nau fie ma'u ha kaungāme'a
'i he Siasí.

*'Eletā Kuinitanila, ta'u 20, Misiona Papeitosi
Pilitisitauní*

Lotua ho Ngaahi Kaungāme'a
'Oku ou fa'a lotua ma'u pē ke u 'ilo'i pe
ko hoku ngaahi kaungāme'a ko e kakai
totonu ia te nau tokoni'i au ke u hiki hake
'eku tu'unga mo'uí mo e fakamo'oni kia
Sisū Kalaisí.
'Imanol M., ta'u 18, Sihuahua, Mekisikou

'E Tokoni'i Koe 'e he 'Otuá

Kuó u 'ilo'i kapau te u feinga mālohi ke fekumi ki he kakai 'oku nau fakahaa'i 'a e maama 'o Kalaisí, ko ha faikehekehe lahi ia. 'Oku 'afio'i 'e he Tamai Hēvaní ho lotó pea kapau te ke fai ho'o tafa'akí, te Ne tali atu leva e ngaahi lotu ko iá.
'Olivia T., ta'u 18, 'Iutā, USA

Mo'ui 'Aki Ho'o Ngaahi Tu'unga Mo'uí

Hoko ko ha fa'ifa'itaki'anga 'o e mo'ui 'aki ho'o ngaahi tu'unga mo'uí. Pea kapau 'oku 'i ai ha'o ngaahi kaungāme'a 'oku 'ikai ke nau ma'u 'a e tu'unga mo'ui tatau, fakahaa'i kiate kinautolu 'oku nau makehe 'i he 'ao 'o e 'Otuá. Na'e 'ofa 'a Sisū 'i he tokotaha kotoa pē peá Ne ako'i ke nau muimui 'i Hono halá.

Penaati B., ta'u 19, Palauana, 'Otu Filipainí

'Oku fakataumu'a 'a e ngaahi talí ko ha tokoni mo ha fakakaukau, ka 'oku 'ikai ko hano fakahaa'i 'o ha tokāteline 'o e Siasí.

Ko e hā e fakakaukau 'a e Siasí ki he 'ātakaí?

Ko e fo'i lea mahu'inga ke mahino 'etau fakakaukau ki he 'ātakaí ko e *fatongia tauhi*. 'Oku 'ikai ke 'uhinga 'a hono ma'u 'e he kakai 'a e māmaní ke nau faka'aonga'i tavale ia, ka 'oku 'eke'i meiate kitautolu 'a e founiga 'oku tau faka'aonga'i ai hono ngaahi koloa fakaenatulá (vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 104:13-15). Neongo "oku 'i ai ha ngaahi me'a fe'unga pea hulu ange" (Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 104:17), ka 'oku finangalo 'a e 'Otuá ke tau faka'aonga'i fakapotopoto 'a e ngaahi koloa fakaenatula 'o e māmaní (vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 59:20).

Na'e fakatupu 'e he 'Otuá 'a e māmaní peá Ne fakahā 'oku "lelei 'aupito" 'Ene ngāué (vakai, Sēnesi 1:1, 31). Na'e fakatupu 'a e māmaní ke nofo ai e fānau 'a e 'Otuá ko ha konga 'o 'Ene palani 'o e fakamo'uí. 'E fakama'a 'a e māmaní pea te ne ma'u 'a e nāunau fakasilesitalé (vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 88:18-19).

Na'e fakatupu 'e he 'Otuá 'a e māmaní ke 'ikai ngata pē 'i he'ene 'aongá kae faka'ofo'ofa foki. Ko e ngaahi me'a 'o e māmaní "kuo ngaohi ia ke 'aonga pea faka'aonga'i 'e he fa'ahinga 'o e tangatá, ke fakamānako ki he matá pea fakafiefia foki ki he lotó," kae pehē foki ke ne "fakaake 'a e laumālié" (Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 59:18-19).

'Oku totonu ke tau faka'apa'apa ki he 'Otuá 'aki 'etau hounga'ia 'i He'ene ngaahi fakatupú, fakahaa'i 'etau fakamālō koe'uhí ko kinautolu, pea feinga ke tauhi ke nau faka'ofo'ofa. 'Oku totonu ke tau tauhi ke tolonga 'a e koloa fakaenatulá, malu'i 'a natula, pea faka'ehi'ehi mei hono 'uli'i mo e fakavevé.

Ko e Hā Ho'o Fakakaukaú?

"Te u ikuna'i fēfē 'a e ngaahi ongo'i tuenoá?"

'Omai ho'o talí, pea kapau te ke loto ki ai, 'omi mo ha la'itá 'ata lelei kimu'a he 'aho 15 Nōvema 2019, ki he liahona.ChurchofJesusChrist.org (lomi'i 'a e "Submit an Article or Feedback").

'E lava ke 'ētita'i 'a e ngaahi talí koe'uhí ke lōloa fe'unga pe mahino.

Ko e Makatuliki Fungani 'o 'Etau Tuí

Fai 'e Palesiteni Gordon B. Hinckley (1910–2008)

Palesiteni hono 15 'o e Siasi

Ihe temipale fo'ou kotoa pē 'oku 'i ai ha'atau ouau fakatoka makatuliki 'oku faitatau mo ha tukufakaholo 'i he kuonga mu'a. Kimu'a pea lilingi'a e simá, na'e fakatoka 'a e holisi fakava'e 'o e falé 'aki ha fanga fu'u maka lalahi. Na'e keli leva ha luo, pea na'e fokotu'u 'a e fanga fo'i maká ko ha fakava'e. Na'e kamata 'a e holisi fakava'e mei ha feitu'u kamata'anga pea na'e langa ia 'o hu'u ki ha makatuliki; na'e ofe'i leva 'a e tulikí pea na'e langa 'a e holisí 'o hu'u ki he tuliki hokó, 'a ia na'e fokotu'u ai ha fu'u maka 'e taha, pea mei ai na'e langa 'a e holisí 'o hu'u ki he tuliki hokó, pea mei ai leva ki he feitu'u ne kamata mei aí. . . . Ko e maka faka'osí na'e tala ia ko e makatuliki fungani, pea na'e hoko hono fokotu'u iá ke fai ai hano kātoanga'i. I hono fokotu'u 'o e makatuliki ko 'ení, na'e maau leva 'a e fakava'e ki he fa'unga 'o e falé. Ko hono 'uhinga ia 'o e fakatátā ne ngāue 'aki 'e Paula ke fakamatalai 'aki 'a e Siasi mo'oni:

"Pea ko 'eni, 'oku 'ikai ai ko e kau muli mo e kau 'aunofo 'a kimoutolu, ka ko e kaungā kolo mo e kāinga mā'oni'oni, pea mo e fale 'o e 'Otuá;

"Pea kuo fokotu'u ki he tu'ungá 'a e kau 'apose-tolo mo e kau palōfita, ko hono fu'u makatuliki 'a Sīsū Kalaisi pē;

"A ia 'oku fehokotaki lelei ai 'a e falé kotoa, pea tupu ia ko e fale mā'oni'oni ki he 'Eiki" ('Efesō 2:19–21).

'Oku 'i ai hotau ngaahi tefito'i makatuliki 'a ia kuo fokotu'u ai 'e he 'Eiki mo langa "fehokotaki lelei" 'a e Siasi ma'ongo'onga ko 'eni 'i he ngaahi 'aho kimui ní. 'Oku nau matu'aki mahu'inga ki he ngāue ko 'ení, he ko e fakava'e ia 'oku fakama'unga ki ai 'a e makatu'unga 'o e Siasi. . . . [Ka] 'oku ou lave ki he makatuliki fungani, 'a ia 'oku tau 'ilo'i mo fakalangi-langi'i ko e 'Eiki ko Sīsū Kalaisi. . . .

Ko e makatuliki fungani la 'o e Siasi 'oku 'ai ki ai Hono huafá, 'a e Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní. 'Oku 'ikai mo ha toe hingoa 'i he fa'ahinga 'o e tangatá 'e lava ke fakamo'ui ai kitautolu (vakai, Ngāue 4:12). Ko e tupu'anga la hotau fakamo'u, 'okú Ne foaki 'a e mo'ui ta'engatá (vakai, Hepelū 5:9). 'Oku 'ikai ha taha ke ne fakatataua la. Kuo te'eki 'aupito ha taha. Pea he 'ikai pē teitei 'i ai ha taha. Fakafeta'i ki he 'Otuá 'i he me'a'ofa mai Hono 'Alo 'Ofa'angá, 'a ia na'a Ne foaki 'Ene mo'ui ka tau lava 'o mo'ui pea ko la 'a e fungani makatuliki ta'e-ue'ia 'o 'etau tuí mo Hono Siasi. ■

Mei ha lea 'i he konifelenisi lahi 'o 'Okatopa 1984.

Ngaahi Makatuliki ‘e Fā ‘o e Siasí

Na'e fakamo'oni 'a Palesiteni
Kōtoni B. Hingikelī ko Sīsū Kalaisi
'a e fungani makatuliki 'o 'etau
tuí. Na'á ne toe ako'i foki 'oku

'i ai ha ngaahi tefito'i makatuliki 'e fā 'oku
fakava'e ai 'a hono langa 'o e Siasi 'o Sīsū
Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho
Kimui Ní.

Ko e 'Eiki ko
Sīsū Kalaisí
*Ko Hotau 'Eiki
mo e Fakamo'ui.
Ko e fungani
makatuliki ia 'a
ia 'oku langa ai
'etau tuí mo e
Siasi.*

Ko e 'Uluaki
Mata-Me 'a-
Hā-Maí
*Fakaava 'a e
ngāue fakaofo
'o hono fakafoki
mai 'o e ongo-
ongolelei.*

Ko e Tohi
'a Molomoná
*Lea hangē ha le'o
mei he efú mo e
ngaahi lea 'a e
kau palōfitá 'o
fakamo'oni ki he
Fakamo'ui 'o e fa'a-
hinga 'o e tangatá.*

Ko e Lakanga
Fakataula 'eikí
*'Oku ngāue 'a e
kakai tangatá 'o
fakafou 'i hono
mālohí mo e
mafaí, 'i he huafa
'o e 'Otuá ke faka-
hoko 'a e ngāue 'i
Hono pule'angá.*

KAKAI LALAHÌ KEI TALAVOÚ

'OKU 'I AI NAI HA
PALOPALEMA PONOKALAFI
'A E TOKOTAHÀ TE KE MALI
MO IA HE KAHA'Ú?

'Oku 'i ai 'a e 'amanaki lelei mo e
tokoni. Ko e founiga 'eni te ke lava ai
'o laka atu 'i he tuí.

42

TO'U TUPÚ

KO E IVI TĀKIEKINA
'O E KAUNGĀME'A
LELEÍ

52–57,
62

HA'U, 'O MUIMUI 'IATE AU

'EFESÔ 2: KO E
HĀ 'A E NGAahi
MAKATULIKI 'O E
SIASÍ?

64

SIASI 'O
SISU KALAISI
'O E KAU MÄONI'ONI
'I HE NGAahi 'AHO
KIMUI NI

Ko e Kaume'á

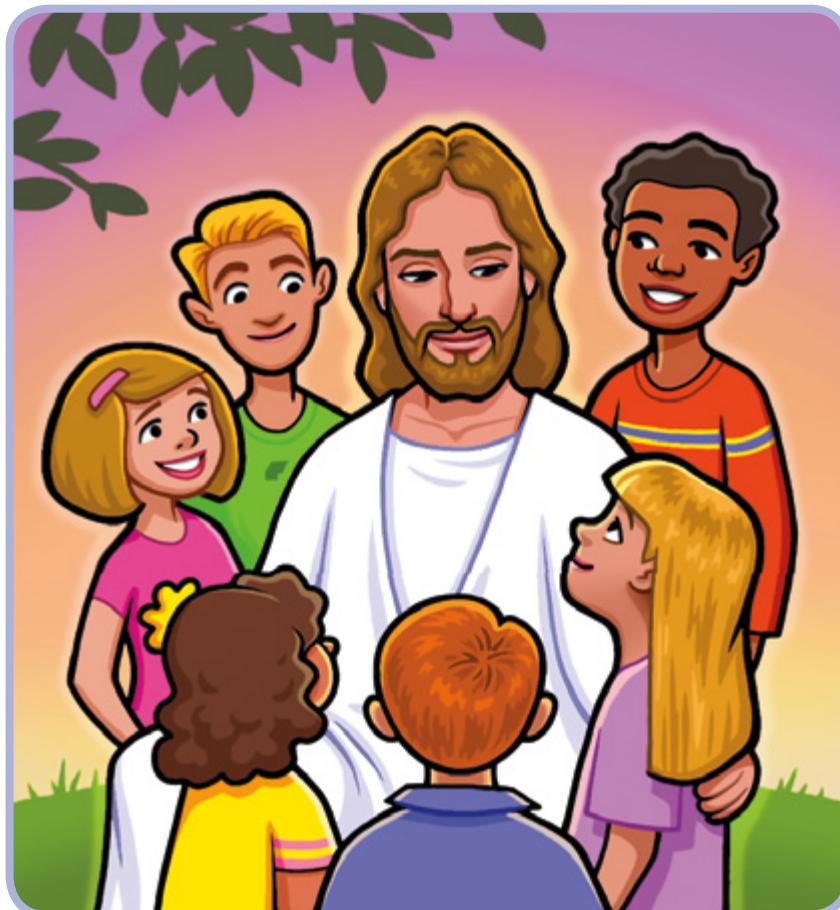
Mālō e Lelei mei he
**L. F. 'o
Kongokoú!**

Vakai ki he peesi K4-K7

Fai 'e
Dallin H. Oaks
Tokoni 'Uluaki 'i he
Kau Palesitenisi
'Uluaki

'Ofa ki he Ni'ihi Kehé hangē ko e 'Ofa 'a Sīsū Kiate Kitautolú

Nā'e folofola 'aki 'e Sīsū ha fekau mahu'inga ki He'ene kau ākongá 'o pehē: "Ke mou fe'ofa'aki kiate kimoutolu, 'o hangē ko 'eku 'ofa kiate kimoutolú" (Sione 15:12). 'I he'etau hoko ko e kau muimui 'o Kalaisí, 'oku totonu ke tau nofo melino mo e ni'ihi kehé. 'Oku kau ai 'a e kakai 'oku 'ikai ke tau tui tataú.

Ko ha ngaahi founga 'eni te tau lava ai 'o 'ofa ki he ni'ihi kehé 'o hangē ko e 'ofa 'a e Fakamo'uí kiate kitautolú:

- Angalelei ki he kakai 'oku mou faikehekehé.
- Fakahaa'i 'okú ke toka'i 'enau tuí.
- 'Oua na'a ke teitei houtamaki pe faka'ita'i ha taha.
- Hoko ko ha tokotaha fakafanongo lelei.

- Anga faka'apa'apa. 'Oua na'a fakakikihi loto-'ita.
- Taukave'i e me'a 'oku totonú.
- Talanoa loto-fakatōkilalo ki he ni'ihi kehé 'o kau ki he ongoongolelei. "Lea 'aki 'a e mo'oní 'i he 'ofa" ('Efesō 4:15).

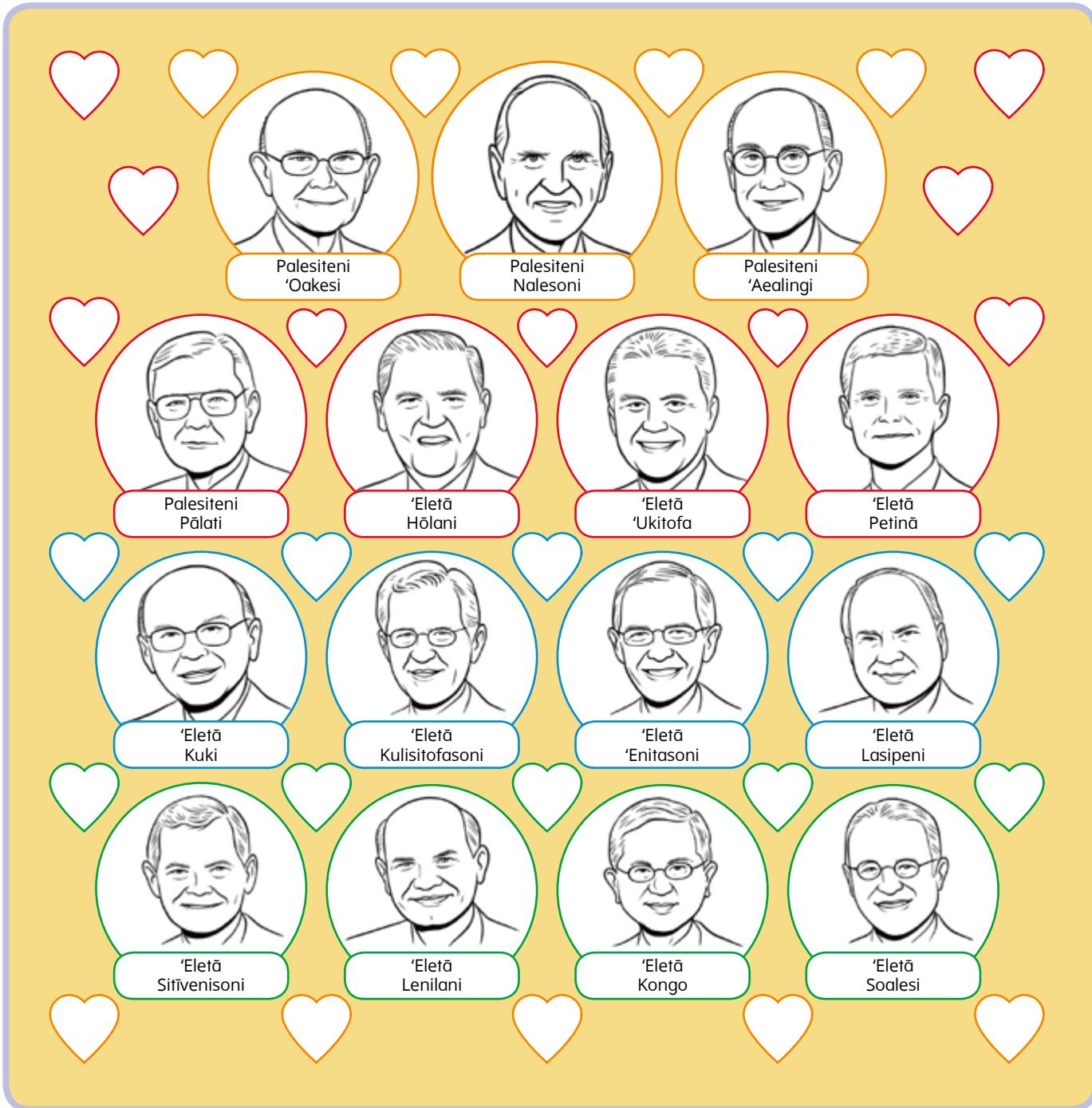
Mahalo ko 'etau pole lahi tahá ko e fekau 'e hotau Fakamo'uí ke tau fe'ofa'aki 'o hangē ko 'Ene 'ofa 'iate kitautolú. 'Oku ou lotua te tau feinga ke fakahaa'i 'a e 'ofa 'i he me'a kotoa pē 'oku tau faí. ●

To'o mei he "Ko e 'Ofa mo Feohi mo e Ni'ihi Kehé Neongo e Faikehekehé," Liahona, Nōvema 2014, 25–28.

Kau Palōfitá mo e Kau 'Aposeitoló

'Oku pehē 'e he folofolá "kuo fokotu'u [a e Siasi] ki he tu'unga 'a e kau 'aposetolo mo e kau palōfita, ko hono fu'u maka tulikí 'a Sisū Kalaisi pē" (Efesō 2:20). 'Oku 'uhinga 'eni 'oku tataki 'e Sisū Kalaisi 'a e Siasi 'o fakafou 'i he kau palōfita mo e kau 'aposetolo 'o e 'aho ní.

Valivali 'a e fakatātā 'o e kakai 'oku nau lea 'i he konifele-nisi lahi. Pe valivali ia 'i he 'osi 'a e konifelenisí 'i ho'o talanoa mo ho fāmilí fekau'aki mo e ngaaahi lea na'a ke sai'i'a taha aí. Valivali ha fo'i haati 'i he taimi kotoa pē 'okú ke fanongo ai ki ha taha 'okú ne lave kia Sisū. 'Okú Ne 'ofa 'iate koe!

'Oku poupou'i 'e he peesi ko 'ení 'a e peesi 155 'o e Ha'u, 'o Muimui 'Iate Au—Ma'a e Fakafo'ituitui mo e Ngaahi Fāmilí.

Ko ha Lotu Pē ‘e Taha Hono Mama‘ó

*Na‘e ilifia ‘a Poloti
ke toe foki ‘o mohe.
Fēfē kapau ‘e toe
‘i ai ha‘ane misi
fakailifia?*

Fai 'e Lucy Stevenson

'Ū Makasini 'a e Siasi

"*Lotu, 'okú Ne 'i ai*"
(Tohi Hiva 'a e Fānaú, 6).

Na'e 'ā 'a Poloti 'o tangutu faka-vave hake 'i hono mohengá. Na'e tā vave hono mafú.

Na'e mosimosi 'a e 'uhá 'i he 'atō lolo-tonga 'ene tangutu he fakapo'ulí. Na'a ne fanongo ki he hafu 'a e vaí mei he fu'u fiki 'Afilika 'i tu'a hono ve'e luvá, pea na'e pikipiki mo māfana 'a e 'eá. Na'e mihi'i 'e Poloti 'ene mānavá peá ne feinga ke fiemālie. Ko ha misi pē ia.

Na'a ne hifo mei hono mohengá peá ne fakasiosio ki he loki 'o 'ene ongomātu'a. Na'e mohe fiemālie pē 'a Mama mo Papa. Na'e mohe nonga pē mo hono tuo-fefine si'isi'i ko Siliá 'i hono mohengá. Na'e lelei e me'a kotoa pē. Na'e malu 'a hono fāmilí.

Na'e toe kaka 'a Poloti ki hono mohengá 'o feinga ke hoko atu 'ene mohé. Na'a ne toutou tāfisi mo teka holo 'i hono mohengá. Na'a ne 'ilo'i ne 'ikai mo'oni 'ene misí, ka na'e fakailifia 'aupito ia! Neongo na'a ne ongosia, ka na'a ne ilifia ke hoko atu 'ene mohé. Fefé kapau 'e toe 'i ai ha'ane misi fakailifia?

Na'e tokoto fo'ohake pē 'a Poloti 'o siofi e 'atō. Na'a ne feinga ke fakakaukau ki ha me'a fakafiefia. "Tamai Hēvani, 'okú ke i ai? 'Okú ke ongo'i nai si'eku lotú?" Ne ongo'i māfana 'a Poloti 'i he'ene fakakaukau ki he ngaahi lea 'o e hiva Palaimeli 'okú ne manako taha aí. Na'e ako'i 'e Sisitā Kiosikā kiate kinautolu 'oku tokanga'i ma'u pē 'e he Tamai Hēvaní kinautolu. Te nau lava 'o lotu kiate Ia 'i ha fa'ahinga taimi mo ha fa'ahinga feitu'u pē.

Na'e 'ilo'i 'e Poloti 'a e me'a ke faí. Na'a ne hifo mei he

mohengá 'o ne tū'ulutui 'o lotu.

Na'a ne lotu 'o pehē, "E Tamai Hēvani, 'oku ou fu'u ilifia 'aupito. Fakamolemole 'o malu'i ange mu'a hoku fāmilí. Pea fakamolemole 'o tokoni mai mu'a ke u lava 'o mohe pea 'oua na'a ku toe misi fakailifia."

Na'e faka'osi 'e Poloti 'ene lotú peá ne toe kaka leva ki he mohengá. Na'e fiemālie 'a hono sinó, pea na'e nonga mo 'ene fakakaukaú. Ne taimi si'i pē mei ai kuó ne mohe leva.

I he pongipongi haké, na'e 'ā hake 'a Poloti 'oku ulo māfana mai 'a e la'aá 'i hono luvá. Na'a ne fanongo ki he patatō mai 'a e kuló mei he peitó pea na'a ne tu'u hake 'o 'ilo'i ko Mama ia. Na'e tangutu 'a Silia he tēpilé 'o kai e toenga manioké. Na'e fakamafana foki 'e Mama ha me'a ma'ana.

Na'e pehē ange 'e Mama, "*Mālō e Lelei*, Ne fefē ho'o mohé?"

Na'e pehē ange 'e Poloti, "Na'a ku misi fakailifia 'aupito. Ka ne u fai ha lotu. Na'e tokoni'i au 'e he Tamai Hēvaní ke u ongo'i malu."

Na'e pehē ange 'e Mama, "Oku ou faka'ofa'ia si'o misi fakailifia." Na'a ne fa'ofua fuoloa kia Poloti. "Ka 'oku ou fiefia 'i ho'o fai ha lotú. 'Oku hangē na'e tokoni'i lahi koe 'e he Tamai Hēvaní."

Na'e pehē ange 'e Poloti, "Io, na'e pehē. Na'a ku lava 'o toe hoko atu pē 'eku mohé, pea na'e 'ikai ke u toe misi fakailifia." Na'e kuku ma'u 'e Poloti 'a Mama. Na'a ne fiefia 'i he'ene 'ilo'i neongo pe ko e hā e lahi 'o 'ene ongo'i ilifiá, ka ko e Tamai Hēvaní ko ha lotu pē 'e taha Hono mama'ó. ●

Huke e pēsí ke ke fe'iloaki mo e tamasi'i mei he talanoa ko 'ení!

Mālō e Lelei mei he Lepāpulika Fakatemokalati 'o Kongokoú!

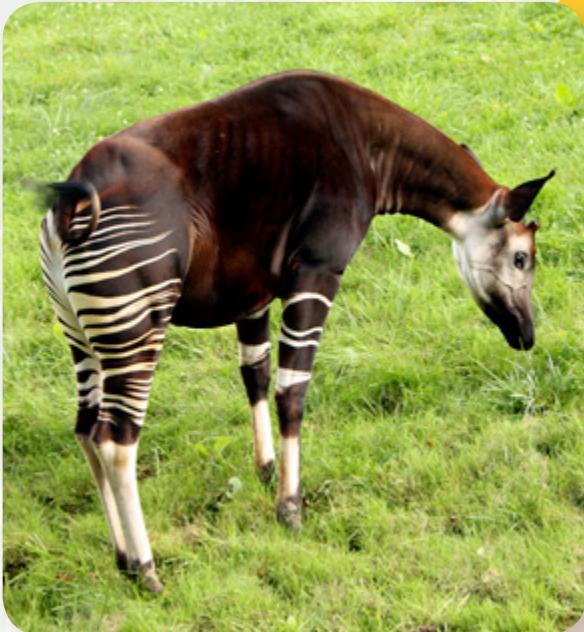

Malō e Lelei,
ko Mako mo
Paolo kimaua!

'Okú ma 'a'ahi ki he
Lepāpulika Fakatemoko-
kalati 'o Kongokoú, pe
ko e L. F. Kongokoú.

'Oku tu'u 'a e
L. F. Kongokoú 'i 'Afilika
lotoloto. 'Oku nofo ai ha
kakai 'e meimeい toko 80
miliona.

Ko ha konga lahi 'o e L. F. Kongokoú ko
ha vaotā. Ko e nofo'anga ia 'o e fanga
monumanu kehekehe, hangē ko e
'elefānitē, kōlilá, mo e lainó. 'Oku ui
'a e monumanu ko 'ení ko e 'okapi.

'Oku 'iloa 'a e L. F. Kongokoú
'i he ngaahi tā fakatātā tuku-
fakaholo faka'ofo'ofá, 'o kau
ai 'a e 'ū tā tongitongi mei
he 'akau papá, 'ū kato alú,
mo e pūloá.

'I L. F. Kongokoú, ko e tokolahi taha 'o e kakai 'oku nau lea faka-Falanisē 'i he lotú. Ko e lea fakafonua ia 'a e fonuá. Ka 'oku 'i ai mo e ngaahi lea fakafonua kehe 'e 250 'oku lea 'aki 'i L. F. Kongokou!

Na'e kamata ako'i 'e he kau faifekau mei hotau siasi 'a e kakai 'i L. F. Kongokoú 'i he 1986. 'I he taimi ní 'oku fakafuofua ki he kakai 'e toko 60,000 'oku nau kau ki he Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní.

'I he ta'u ní, na'e ma'u ai e fuofua tempiale ke 'i L. F. Kongokoú! 'Oku fiefia 'a e kāngalotu 'o e Siasi 'i he feitu'u ko iá ke fokotu'u ha tempiale 'i honau fonuá.

Fakamālō atu 'i ho'o fie vakai'i e L. F. Kongokoú mo kimauá. Tau toki sio!

Ko ha ni'ihi 'eni hotau ngaahi kaungāme'a mei he L. F. Kongokoú!

"I ha Sāpate 'e taha, na'e tokolahi 'a e kau sōtiá he feitu'u kotoa pē, pea na'e talamai 'e he'eku ongomātu'a 'e faingata'a ke mau 'alu ki he lotú. Ne u talaange ki he'eku ongomātu'a 'oku totonu ke mau 'alu pē ã ki he sākalamēnií. Ne mau kau fakataha 'i hono fakaha'a'i 'emau tuí pea mau 'alu ki he lotú ke faka'apa'apa'i e 'aho 'o e 'Eikí."

Poloti K., ta'u 7, Kinisasa, Lepāpulika Fakatemokalati 'o Kongokoú

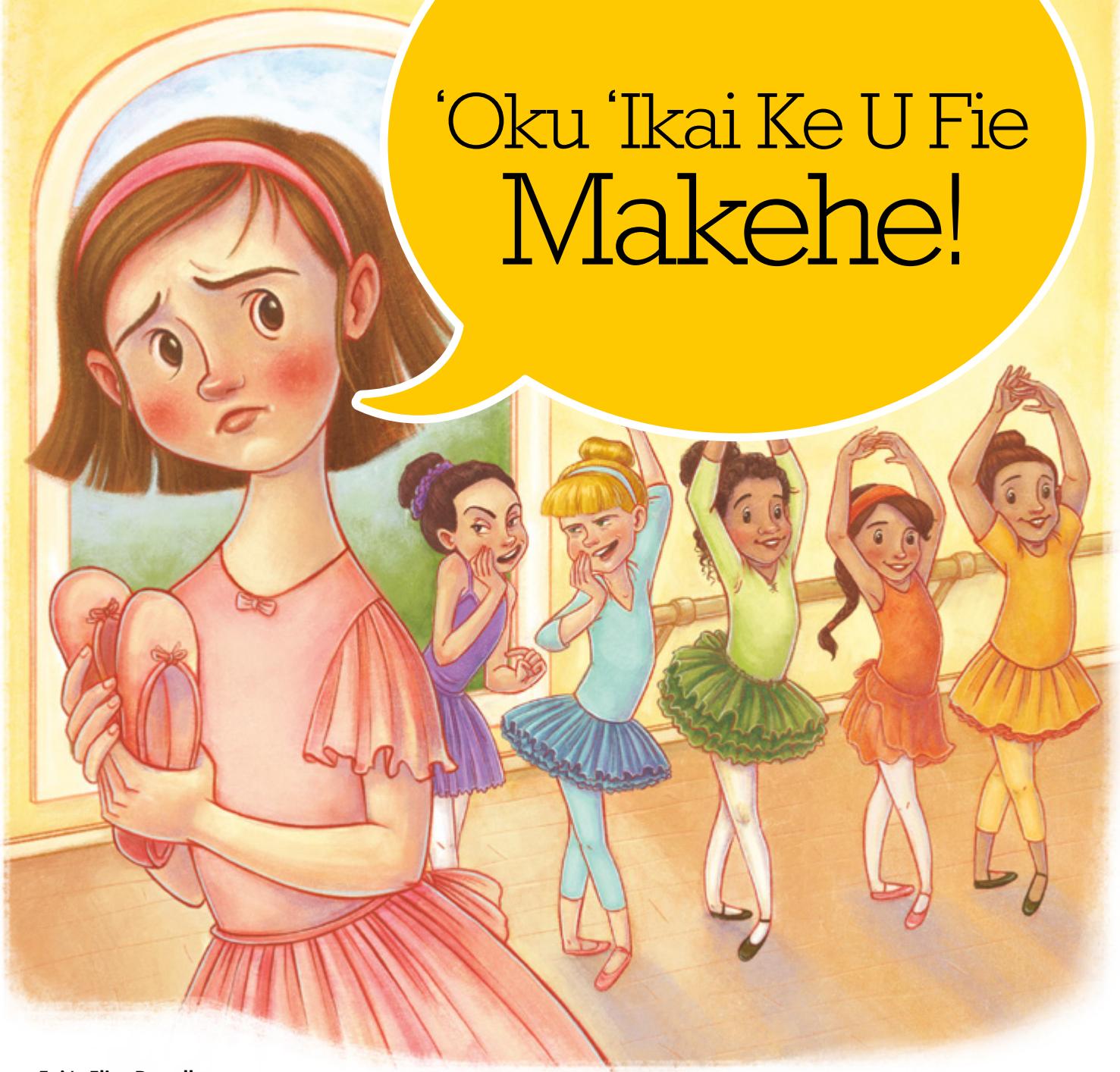

"'Oku ou sai'ia ke tokoni ki he ni'ihi kehé. I ha 'aho 'e taha 'i he kalasí, na'e loto-mamahi ha tokotaha lolotonga e taimi māloloó he na'e 'ikai ha'ane me'akai ke kai. Na'a ku 'alu kiate ia peá u vahevahe 'a e me'a ne u ha'u mo ia ke u kaí."

Silia Sītipi K., ta'u 5, Kinisasa, Lepāpulika Fakatemokalati 'o Kongokoú

**'Okú ke ha'u mei he L. F. 'o Kongokoú?
Tohi mai kiate kimaua! 'Okú ma fie fanongo meiate kimoutolu.
Vakai ki he peesi K24.**

‘Oku ‘Ikai Ke U Fie Makehe!

Fai ‘e Eliza Broadbent

(Makatu’unga ‘i ha talanoa mo’oni)

“Oku mahu’inga lahi ‘a e ngaahi laumālié ‘i he ‘ao ‘o e ‘Otuá” (*Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 18:10*).

Na’e fakatū’amelie ma’u pē ‘a Mika ki he kalasi tau-‘olungá. Na’á ne manako ke fanongo ki he mūsiká. Na’á ne manako ke fakaangaanga ‘ene haka fakamanu-puná mo feinga ke tonu ‘aupito. Pea na’á ne manako taha pē he taimi ne haka fakataha ai ‘a e kalasí. I he’e-nau fai iá, na’e hangē na’e tatau kotoa pē ‘a e kau tau-‘olungá. Na’á ne ongo’i ‘o hangē na’e ‘ikai ko ia pē na’á ‘i ai hono Faingata’ia fakaesinó.

I he ‘aho ní ne nau ako ai ha haka fo’ou. Na’e siofi ‘e Mika ‘a e tau haka ‘ene faiakó ‘i he ‘eá. Na’á ne siofi e feinga ‘a e tamaiki fefine kehé ke fa’ifa’itakí. Na’e lava ‘e ha ní’ihí ‘o ma’u ia he taimi pē ko iá. Ne toe ki’i ‘ahi-‘ahi fakahoko tu’o lahi ia ‘e ha ní’ihí. Na’e toutou feinga ‘a Mika, ka na’e ‘ikai pē ke tonu.

“Te ke tokoni mai faiako?” Ko e fehu’i ange ia ‘a Miká. Na’e sio atu e ta’ahine hono tafa’akí kia Mika. Na’á ne fakaofti atu leva ki hono kaungāme’á. Peá ne fana-fana ange, “Ko e hā ‘oku pehē ai ‘ene leá?” Na’e fakatou

tafoki 'a e ongo tamaiki fefiné 'o sio kia Mika.

'I he foki 'a Mika ki 'api mei he kalasí, na'á ne fakalongolongo pē he halá.

'I he'enau a'u ki 'apí, na'e kei natu 'e he Fine'eikí ha tou 'i peito. Na'e pani mahoa'a hono kou'ahé. Na'e fa'a kata'i ia 'e Mika he taimi 'e n'ihi. Ka ko e 'aho ní na'á ne li pē 'ene kató he falikí peá ne tangutu 'i ha sea he ve'e tēpilé.

"Na'e fefē 'a e tau'olungá?" Ko e fehu'i ange ia 'a e Fine'eikí.

Na'e pehē ange 'e Mika, "Kovi 'aupito. Na'á ku kole tokoni, pea na'e pehē 'e ha ta'ahine 'oku fakaoli 'eku leá. 'Osi pē ko iá peá ne siofi 'e ia au." Na'e sio pē 'a Mika ki lalo. "Oku 'ikai ke u toe fie 'alu au ki he tau'olungá."

"Oiauē, Mika!" Ko e tali ange ia 'a e Fine'eikí. "Fakamolemole. 'Okú ma sai'ia mo e tangata'eikí he sio ki ho'o tau'olungá. 'Okú ma polepole 'i ho'o ngāue mālohi!"

Na'e ongo'i 'e Mika e kamata ke ne fakatē lo'imata. "Oku 'ikai ke u sai'ia 'i hoku Faingata'a'ia fakaesinó. 'Oku 'ikai ke u sai'ia 'i he kehe hoku fofongá. 'Oku ou faka'amu ne 'ikai faingata'a ke u ako e ngaahi me'a fo'oú. Na'a mo e leá kuo pau ke u fakaangaanga ia!"

Na'e tangutu hifo 'a e Tangata'eikí 'i he tafa'aki 'o Miká peá ne puke mai ia. "Mika, 'okú ma 'ofa lahi 'iate koe. He 'ikai ke ma liliu ha me'a 'e taha fekau'aki mo koe."

Ka na'e kalokalo pē 'a Mika mo fakapuliki 'aki hono nimá 'a hono fofongá. "'Oku 'ikai ke u fie makehe au. 'Oku ou fie ma'u ke to'o hoku Faingata'a'ia fakesinó meiate au!"

Na'e fakalongongo 'a e Fine'eikí mo e Tangata'eikí 'i ha ki'i taimi si'i.

Na'e pehē ange 'e he Fine'eikí, "'Oku 'i ai 'eku faka kaukau." Na'e fakasiosio hake 'a Mika mei hono nimá. "Ko e hā 'oku 'ikai te ke lotu ai 'o kole ki he Tamai Hēvaní pe ko e hā 'Ene ongo fekau'aki mo koé?"

Na'e ki'i fakakaukau ki ai 'a Mika. Na'á ne sai'ia he lotú. Na'á ne kamokamo māmālie pē. "Te ke lava 'o hiki mai 'a e fehu'i ke u manatu'i 'a e me'a ke 'eké?"

Na'e hiki 'e he Fine'eikí 'a e fehu'i. Na'e to'o leva 'e Mika 'a e la'i pepá peá ne 'alu ki hono lokí ke lotu.

'I he'ene foki mai ki peito hili ha ngaahi miniti si'i mei aí, na'á ne fofonga malimali mo fiefia 'aupito. Na'á ne pehē mai, "Na'e tali mai 'e he Tamai Hēvaní!"

"Ko e hā 'Ene folofola mañ?" Ko e fehu'i ange ia 'a e Fine'eikí.

"Na'á Ne pehē mai, 'Mika, 'oku Ou 'ofa 'iate koe 'i he tu'unga pē 'okú ke 'i aí' ko 'ene talí ange ia. "Pea na'á Ne folofola 'aki ia 'i ha LE'O LAHI!"

'I he ako tau'olunga he uike hokó, na'e 'ikai ke tokanga 'a Mika ki he fakakaukau 'a e tamaiki kehé fekau'aki mo hono Faingata'a'ia fakaesinó. Ka na'á ne fakatokanga'i ha ta'ahine 'e taha, ko Sala, na'á ne mata mamahi. Na'e faingata'a'ia foki mo Sala 'i hono ako e n'ihi 'o e 'ū haka fo'oú.

'I he a'u 'a Mika ki 'apí, na'á ne fakakaukau ke fai ha'ane ki'i tohi kia Sala. Na'á ne tā ha ngaahi fo'i haati lahi. Na'e tokonii ia 'e he Fine'eikí 'i hono sipela e ngaahi fo'i leá.

Na'e tohi 'e Mika 'o pehē, "Alā si'i Sala, Ko ha tokotaha tau'olunga lelei koe. 'Oku ou fie hoko ko ho kaungāme'a. 'Oku ou fiefia 'i he'eta kalasi tau'olunga fakatahá."

Na'e 'ikai fa'a tatali 'a Mika ke 'ave 'a e tohí kia Sala. Na'á ne faka'amu ke ongo'i 'e Sala 'okú ne fiefia mo 'ofa'i foki ia 'i he kalasi tau'olungá. ●
'Oku nofo 'a e tokotaha na'á ne fa'u 'i 'Tutā, USA.

'Oku 'A'ahi 'a 'Eletā Sitīvenisoni ki Silei

Na'e folau 'a 'Eletā Keuli E. Sitīvenisoni mo Sisitā Lesa Sitīvenisoni fakataha mo Palesiteni Lāsolo M. Nalesoni mo Sisitā Uenitī Nalesoni ki Silei ki ha me'a mahu'inga na'e hoko. Na'e fakatapui ha tempipale fo'ou 'i he kolo ko Konisepcion!

Ko e tempipale fo'ou mo faka'ofa ko 'enī ko e tempipale hono ua ia ke langa 'i Silei pe'a ko e tempipale hono 18 ia 'i 'Amelika Tongā.

'Oku lahi e mofuike 'oku hoko 'i Silei. 'Oku 'i ai ha fakava'e makehe 'i he Tempipale Konisepcioni 'i Silei, ke malu'i ia mei hano maumau'i e ha mofuike.

Na'e ha'u 'a e fānaú mo 'enau mātu'á ke fanongo ki he lotu makehe 'a Palesiteni Nalesoni ke fakatapui 'a e tempipalé.

Na'e tokoni 'a Lola mo 'Alisa O. ki hono fokotu'u e maka faka'osí 'i tu'a he tempipalé. 'Oku ui 'eni ko e makatuliki 'o e tempipalé. Hili iá ne maau leva 'a e tempipalé ke fakatapui.

“'Oku ongo fakalangi 'aupito pē 'a e 'ahó ni ia.”

'Oku malava leva he taimí ni ke hū ki loto 'a e kāngalotu 'o e Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní ke sila'i kinautolu ki honau ngaahi fāmilí mo fakahoko 'a e papitaiso 'i he tempipalé!

'Oku 'A'ahi 'a 'Eletā Lenilani ki he Fānaú

'Oku 'a'ahi 'a 'Eletā Teili G. Lenilani mo hono uaifi ko Sisitā Lute L. Lenilani ki he ngaahi feitu'u lahi ke tokoni ki he kakaí ke nau 'ilo'i 'a Sisū Kalaisi. 'Okú ne fai ha ngaahi lea mo talanoa ki he kau faifekaú. Ka ko e fē pē feitu'u 'okú ne fononga ki aí, ko e me'a 'okú ne manako taha aí ko e lulululu mo e fānaú. 'Okú ne 'a'ahi kiate kinautolu 'i he Palaimelí he taimi 'e ni'ihi!

'Oku fononga e Kau 'Aposetoló he funga 'o e māmaní ke ngāue faketauhí ki he kakaí mo ako'i kinautolu fekau'aki mo Sisū Kalaisi.

'I Siapani

'I Polivia

'I Pelū

'I Kōlea Tonga

““Okú ke fie
'ilo nai ki ha ki'i
fakapulipuli? Ko e
makasini 'a e Siasi 'oku
ou manako taha aí ko e
Kaumeá. 'Oku ou 'ulu-
aki lau ma'u pē ia!”

'Oku faka'amu 'a 'Eletā Lenilani ke 'ilo'i 'e
he fānaú 'i he feitu'u kotoa pē 'oku 'afio'i
mo 'ofa'i kinautolu 'e he Tamai Hēvaní.

Ko Ha Tatā Hinehina ma‘a Fololeni

Fai 'e Jordan Monson Wright

(Makatu'unga 'i ha talanoa mo'oni)

Na'e a'u mai 'a Fololeni 'Oniseke ki he'ene feitu'u angamaheni 'i he māketi tokolahí 'i 'Onitisa, Naisiliá. Na'e fonu 'a e ve'ehalá 'i he kau fakamāketi ne nau ui holo ki he kau fakatau femo'uekiná. Na'e fakapalanisi 'e he kau fefiné e 'ū takaita me'a 'i honau 'ulú lolotonga ia 'enau lué. Ko e toki tutuku pē ia 'a e akó, pea na'e 'ilo'i 'e Fololeni na'e fiefia 'a hono ngaahi kaungāmē'a 'i he'enau mālōlō mei he kalasi. Ka ko e taimi tutukú na'e ha'u 'a Fololeni ke fakatau atu 'a e la'iakaú (bitterleaf) 'i hení he māketí. Ko hono faingamálie pē ia ke ne ma'u ai ha pa'anga ke totongi 'aki 'ene akó.

Ka na'e 'ikai ke hanu 'a Fololeni ia. He ko hono
mo'oní, 'oku nofo fuoloa 'ene fa'eé 'i he māketí he 'aho
kotoa pē ke fakatau atu 'a e 'ufí
ke fakatau mai 'aki ha me'akai
ma'á e fāmilí. Na'e ngā-
ue mālohi 'a Mama.
Na'e ngāue mālohi
'ene ongomātū'a

fakatou'osi. Ka koe'uhí ko e 'ikai ke na
ako leleí, na'e si'isi'i pē e ngāue na'á na lava
'o faí. Na'e meimeい 'osi 'a Fololeni mei he ako lautohí.
Kapau 'e hoko atu 'ene akó, 'e lava ke ne ma'u ha ngāue
'oku vahe leleí peá ne tokoni ai ki hono fāmilí.

'I he foki 'a Fololeni ki 'apí, na'á ne 'eke ange ki
he'ene ongomātu'á, "Okú mo pehē te u lava 'o hū ki he
ako'anga mā'olungá? Pea mahalo pē ki he 'univésití?"

Na'e sio 'a Mama kia Nnam (tamai) mo kalokalo hono 'ulú. Na'e pehē ange 'e Nnam, "Oku lahi ange e fakamole ki he 'univēsití 'i he me'a 'oku tau ma'ú." Na'e sio hifo 'a Fololeni ki hono suú. Na'e 'ikai ke ne loto ke sio 'a Mama mo Nnam ki he'ene loto-mamahí.

Hili ha ngaahi 'aho mei ai, na'e 'alu 'a Fololeni ki he falemahakí ke 'omi ha faito'o mei ai. Na'e meimeい ke tokolahī tatau pē 'a e falemahakí mo e māketí, ka na'e 'ikai ke longoa'a tatau. Na'e siofi 'e Fololeni 'a e kau nēsí 'i honau tatā fefeka lanu hinehiná. Na'á ne fakakaukau-loto 'okú ne tui ha teunga pehē, 'o ne tokoni'i 'a e kau mahakí mo e fanga ki'i pēpeé 'i ha fu'u falemahaki lahi. Mahalo 'e lava ke *ne* hoko ko ha neesi.

Na'e 'ilo'i 'e Fololeni na'e mo'oni 'ene ongomātu'a—'e faingata'a ke ma'u ha aka lelei. Ka na'e 'ilo'i 'e Fololeni 'a e founiga ke ngāue mālohi aí. Na'a ne fakakaukau ke ne feinga.

Ne tatau ai pē pe ko e hā e lahi e ngāue ne fai
‘e Fololeni he ‘ahó, ka na‘á ne tuku ha taimi

ke ne ako ai. Na'á ne lava'i 'a e sivi hū ki he ako'anga mā'olungá, pea na'e nō mai 'e Nnam ha pa'anga fe'unga ke ne hū 'aki. Na'á ne 'ilo'i kimui 'e lava ke tokoni 'a e pule'angá ki hono totongi 'ene ako nēsí. 'E lava pē ke hoko 'ene misí!

Ka 'i he a'u ki he taimi ke kamata ai e ako nēsí, na'e ki'i ongo'i veiveiua 'a Fololeni. 'E fēfē kapau 'oku fu'u faingata'a ia? 'E fēfē kapau te ne ongo'i tuenoa? Na'e punou hifo 'a Fololeni 'o lotu, "E 'Otua, fakamolemole mu'a 'o 'omi 'a e ivi ke u hū ki he ako'anga nēsí mo ngāue mālohi."

I he ako'anga nēsí, na'e 'ilo'i 'e Fololeni 'a e founiga ke tufaki ai 'a e faito'ó mo tauhi e 'ū me'angāué ke ma'a mei he siemú. Ne mo'ui lelei 'ene kau mahakí he taimi 'e ni'ihi, pea 'ikai pehē he taimi 'e ni'ihi. Na'e fa'a lotua 'e Fololeni ke ne ma'u ha loto-to'a. Hili ha ta'u faingata'a 'e tolu, na'e 'osi 'a Fololeni mei he akó mo e pale ki he tokotaha ako tu'u-ki-mu'a taha 'i he'ene kalasí. Kuo hoko 'o mo'oni 'ene misí! Na'á ne a'u 'o tui 'a e tatā neesi hinehiná, pea na'e lava ke ne ma'u ha pa'anga fe'unga ke tokoni ki hono fāmilí.

Hili ha ngaahi ta'u lahi mei ai, na'e 'a'ahi 'a Fololeni ki ha kolo tokosi'i 'i he Misiona Kana 'Akalaá. Na'e hoko

hono husepānítí, ko Kulisitofá Sukula, ko e palesiteni misiona he feitu'u ko iá. Ne fetaulaki 'a Fololeni mo e fānau 'e ni'ihi 'i he koló na'e 'ikai ke nau fa'a lava 'o 'alu ki he akó. Na'e 'ikai ke nau fakapapau'i pe ko e hā e me'a te nau fai he kaha'ú. Ne nau fakamanatu kia Fololeni 'a e taimi na'á ne kei si'i aí. "Ko e hā ha me'a te u lea 'aki ke tokoni'i kinautolu?" Ko e lotu fakalongolongo ia 'a Fololení.

Na'á ne ongo'i leva ha ue'i mahino ne pehē mai: Talanoa ange kiate kinautolu fekau'aki mo ho'o mo'uí.

Na'e fakakaukau 'a Fololeni ki he'ene mo'uí. Kuó ne ngāue 'i ha 'ū falemahaki 'i Naisilia mo e 'Iunaiteti Siteítí. Kuó ne mali mo ha tangata lelei, pea na'á na 'ilo'i 'a e Siasi 'o Sisú Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní. Kuó ne hoko ko ha fa'ē. Ko 'eni 'okú ne tokoni'i 'a e kau faifekaú ke nau mo'ui lelei mo ngāue mālohi. Kuo tokoni'i ia 'e he Tamai Hēvaní ke ne hoko ko ha neesi. Kuó Ne tokoni'i ia ke ne ngāue 'o lahi ange 'i he me'a na'á ne fakakaukauloto atu ki aí. Te Ne lava 'o fai 'a e me'a tatau ki he fānau ko 'ení.

Na'e vakai atu 'a Fololeni ki he fānaú peá ne malimali. "Oku mou 'ilo'i 'a e 'ū tatā hinehina 'oku tui 'e he kau nēsí? Na'á ku sio ki he tatā tatau pē peá u fakakaukau ai ke u hoko ko ha neesi . . ." ●

'Oku nofo 'a e tokotaha na'á ne fa'u 'i Misikení, USA.

'Oku hā 'i he la'itā ko 'ení 'a Fololeni 'i he faifai peá ne tui hono tatā hinehina pē 'o'oná!

Fai 'e Brooklyn P., ta'u 9, 'Iutā, USA

Ihe ta'u kuo 'osí ne u fili ai ha tohi mei he laipelí ne fekau'aki mo ha ta'ahine na'a ne kamata'i ha tohinoa 'i he 'itanetí (blog). Ne u fakakaukau ko ha tohi fakalata ia he ne u to'u au mo e ni'ihi 'i he talanoá, pea ko 'eku fa'eé ko ha tokotaha tohinoa 'itanetí ia (blogger). Pea na'a ku fakakaukau ko ha tohi ia 'e ala 'aonga kiate au.

Na'a ku kamata lau pē 'a e tohí 'o a'u ki he taimi na'e takuanoa ai 'e he ta'ahiné 'a e huafa 'o e 'Eikí. Ne 'ikai ke u loko fiefia 'i he hili 'eku lau 'a e konga ko iá. Ka na'e hoko atu pē 'eku laukongá mo e faka'amu 'e tu'o taha pē 'ene hokó. Ne hili 'eku lau ha 'ū peesi 'e ni'ihi, na'a ne toe lea 'aki e me'a tatau.

Na'a ku 'alu 'o tala ki he'eku fine'eikí 'a e me'a na'a ku ma'ú. Na'e 'ikai ke u 'ilo'i pe 'oku totonu ke kei hoko atu nai 'eku laukongá pe 'ikai. Na'e talamai 'e he'eku fine'eikí ko e filí 'oku 'a'aku pē. Ka na'a ne pehē mahalo 'oku 'ikai ko ha me'a lelei ia ke kei hoko atu e laukongá

kapau na'e lea 'aki 'e he ta'ahiné ha ngaahi me'a 'oku tau 'ilo'i 'oku hala. Na'e talamai 'e he'eku fine'eikí na'e tau-tautefito 'ene koví kapau na'e takuanoa 'e he ta'ahiné 'a e huafa 'o e 'Eikí.

Na'a ku fakakaukau ke u vakai'i angé pe 'oku tu'o lahi ange 'ene hokó, ko ia ne u huke fakavave leva 'a e tohí. Na'a ku 'ilo'i ta ko hono takuanoa e huafa 'o e 'Eikí ko e founiga lea angamaheni pē ia 'a e ta'ahiné. Na'a ku fakakaukau ke u fakafoki 'a e tohí ki he laipelí 'o 'ikai toe hoko atu 'eku laukongá.

Na'a ku ongo'i loto-mamahi 'i he takuanoa 'e he tokotaha fa'u tohí e huafa 'o e 'Eikí. Ka 'i he hili 'eku fakafoki 'a e tohí ki he laipelí, na'a ku fiefia 'i he'eku fai e fili totonú. Na'a ku 'ilo'i na'a ku muimui 'i he "Ko 'Eku Ngaahi Tu'unga Mo'ui 'o e Oongoongolelef" mei he'eku tohi *Tui ki he 'Otuá* 'a ia 'oku pehē, "Te u lautohi mo sio pē 'i he ngaahi me'a 'oku fakahōifua ki he Tamai Hēvaní." 'Oku ou 'ilo'i 'oku totonu ke tau toki faka'aonga'i pē 'a e huafa 'o e Tamai Hēvaní mo Sisú 'i he loto'apasia mo e faka'apa'apa. ●

'Oku Totonu Nai Ke Hokohoko Atu 'Eku Laukongá?

‘Oku ou fa‘a fai ‘a e ngaahi me‘a kotoa pē ‘ia
Kalaisi ‘okú ne fakamālohi‘i aú
(vakai, Filipai 4:13).

Fai 'e Sisitā
Joy D. Jones

Palesiteni Lahi
'o e Palaimelí

Ko e Pole 'o e Temipalé

"E liliu 'a e loto 'o e fānaú ki he'enu ngaahi tamaí"
(Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 2:2).

I ha 'aho Sāpate 'e taha na'a ku 'aahi mo hoku ongo tokoní ki ha fakataha 'a e Siasí. Na'a mau lea fekau'aki mo e temipalé pea mo e ngaahi me'a mahu'inga 'oku hoko 'i lotó. Hili 'a e fakatahá, na'e ha'u ha k'i tamasi'i ta'u 12 ko hono hingoá ko Kolopi 'o lulululu mai kiate au. Na'a ma talanoa fekau'aki mo e temipalé. Hili iá, ne u fakatukupaa'i ia ke ne fekumi ki ha hingoa 'i hono fāmilí ke 'ave ki he temipalé.

Hili pē ha taimi nounou mei ai, ne u ma'u ha tohi meia Kolopi. Ko e me'a 'eni na'e talamai 'e Kolopí:

"Na'a ku foki ki 'api peá u ma'u ha hingoa fo'ou. Na'a ku toki 'ilo'i hake ta ko 'eku kuitangata hono tolú ia!

"Ne hili ha taimi nounou mei ai na'a ku 'alu ki he temipalé peá u papitaiso ma'ana. Na'e matu'aki makehe he ko hoku tokouá na'a ne papitaiso aú pea ko 'eku tangata'eikí na'a ne hilifakinima aú.

"Ne u ongo'i loto-māfana pea na'a ne 'omi 'a e loto-nonga. Na'a ku ongo'i fiefia 'i he'eku me'a na'e fai ki he'eku kui tangatá he koe'uhí te ne lava he taimí ni 'o 'alu ki he pule'anga fakasilesitalé 'o nofo ai mo hono fāmilí. I he toenga 'o e 'aho ko iá, na'a ku ongo'i fiefia 'aupito.

"Na'a ku toe 'ilo'i foki 'oku 'ikai ke 'ilo 'e ha taha pe ko hai e ongomātu'a 'o 'eku kui tangata hono tolú, ko ia te u lava leva 'o fekumi ki hona hingoá pea 'ave foki mo ia ki he temipalé!"

He toki tā sīpinga fisifisimu'a ne fai 'e Kolopí! 'Oku tatau ai pē pe ko e hā ho ta'u motu'a, te ke lava pē 'o hoko ko ha fa'ifa'itaki'anga ki ho fāmilí mo e ngaahi kaungāme'a. Te ke lava pē 'o vahevahé 'a e ongoongolelei ki he tokotaha kotoa pē 'okú ke maheni mo iá—'o a'u ki ho'o ngaahi ku! ●

Fakahā pea Tala

*'Oku fai 'a e konifelenisi lahí he māhiná ni!
Ko ha me'a 'eni 'oku sa'i ia ai ha fānau 'e ni'ihi 'i he konifelenisi.*

Oku ou sa'i ia he fanongo ki he ngaahi talanoá mo e hiva 'a e kuaeá. 'Oku ou sa'i ia foki he fanongo ki he ngaahi talanoa fakatātā 'oku nau 'omí.
Tuli H., ta'u 8, Taoiuaní, Taiuaní

Oku ou sa'i ia ke u fanongo ki he palōfitá he 'oku folofola mai 'a e 'Eikí 'o fakafou 'iate ia.
'Onitulei C., ta'u 12, Vale tela Kauka, Kolomupia

Oku ou sa'i ia he sio konifele-nisi he 'oku ou sa'i ia ke u ako mei he kau palōfitá, pea 'oku ou sa'i ia he feohi mo hoku fāmilí he taimi ko iá.
Tēvita J., ta'u 9, Solola, Kuatemala

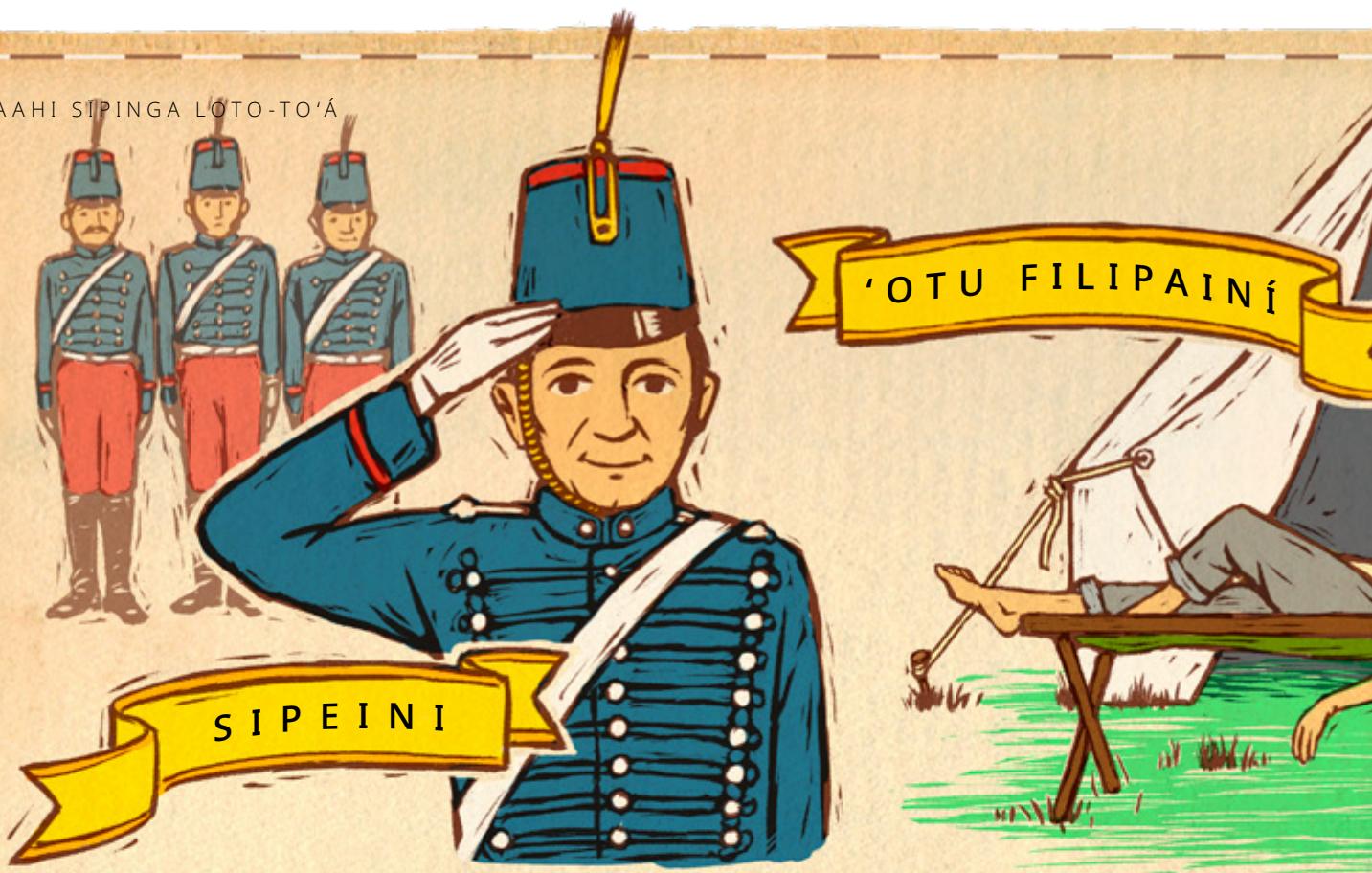
Ko 'Epeli C. mo Tina S., ta'u 10 mo e 9, Vahefonua Pongí, Laipilia, ko e tuonga'ane mo e tuofefine. 'Oku sa'i ia 'a 'Epeli 'i he konifelenisi "he ko e taimi ia 'oku tau hikinima'i ai hotau palōfitá ko e Palesiteni 'o e Siasí he ta'u kotoa." 'Oku sa'i ia 'a Tina "he taimi 'oku talanoa ai e palōfitá fekau'aki mo e temipalé."

Na'e sio konifelenisi 'a **'Ana B., ta'u 10, Mahalasitila, Initia**, mo 'ene fine'eikí. 'Okú ne 'omi 'ene tohinoá mo e 'ū pení he konifele-nisi kotoa ke hiki e ngaahi fakamo'oni mo e pōpoaki 'okú ne fanongoá.

'Oku fakafonu 'e **Tēvita mo Suliana M., ta'u 4 mo e 6, Hōlani Tonga, Netalení**, ha 'ū poulu 'e 15 'aki e me'akai ma'ama'á peá na tuku leva ha la'itā 'o ha 'Apusetolo pe mēmipa 'o e Kau Palesiteni 'Uluakí 'i he poulu taki taha. Ko e taimi pē 'oku lea ai ha taha 'o e Kau Takí, 'okú na kai 'a e me'akai 'oku 'i he poulu ko iá!

Ko e Ngāue Tokoni ma‘á e ‘Eikí ‘i he Lea Faka-Sipeiní

Fai ‘e Jennifer Maddy

(Makatu‘unga ‘i ha talanoa mo‘oni)

Fakakaukauloto ‘oku ‘oatu ‘e ha‘o kaungāme‘a ‘a e tohi lelei taha kuó ne laú. ‘Okú ke huke hake ‘a e takafí . . . ‘o ‘ilo‘i ‘oku ‘ikai ke ke lava ‘e koe ‘o lau. ‘Oku ‘i ha lea fakafonua kehe ia! Ko e hā e me‘a te ke faí?

I he ngaahi fuofua ta‘u ne kamata ai ‘a e Siasi, na‘e paaki ‘a e Tohi ‘a Molomoná ‘i he lea faka-Pilitāniá pē. Na‘e uiui‘i ‘e Palesiteni Pilikihami Tongi ha ongo fai-fekau ‘e toko ua ke na malanga ‘aki ‘a e ongoongoleleí ‘i Mekisikou pea liliu ‘a e Tohi ‘a Molomoná ki he lea faka-Sipeiní. Ka na‘á na fie ma‘u ha tokoni lahi ange ke fakahoko ia. Ne ‘ikai ke na teitei ‘ilo‘i, kuo teuteu‘i ‘e he ‘Otuá ha tangata ‘i he tafa‘aki ‘e taha ‘o e tahí ke ne tokoni‘i kinaua ‘i he me‘a pau ne na fie ma‘u.

Na‘e ha‘u ‘a Melitoni Konisálesi Teleiho mei ha fāmili tu‘umālie ‘i Sipeini. Na‘á ne feinga mālohi ‘i he akó pea na‘á ne hoko ko ha ‘ōfisa ‘i he kau tau ‘a Sipeiní. Na‘á ne fie ako ma‘u pē kau ki he tui fakalotú, ka na‘e ‘ikai ha tui fakalotu ne ongo tonu kiate ia. I ha ‘aho ‘e taha na‘á ne fanongo ki he talanoa ‘a ha ‘ōfisa ‘e taha fekau‘aki mo ha falukunga kakai ne nau ui kinautolu

ko e “Kau Mā‘oni‘oní.” Na‘a nau kau ki he Siasi ‘o Sisū Kalaisi ‘o e Kau Mā‘oni‘oní ‘i he Ngaahi ‘Aho Kimui Ní, pea kuo tataki kinautolu ‘e ha palōfita ‘a e ‘Otuá ki he ‘Otu Mo‘unga Maká ‘i he ‘Tunaiteti Siteití. Na‘e ongo‘i mālohi ‘e Melitoni ha fu‘u holi vivili ke fetaulaki mo kinautolu. Na‘á ne kau ki ha fononga fakakautau ki he ‘Otu Filipainí, mo ne ‘amanaki ‘e tokoni ‘eni ke ne ‘alu ai ki he ‘Tunaiteti Siteití. Ka na‘e faka‘au ke femou‘ekina ‘a Melitoni ‘i he‘ene ngāue ‘o kamata ai ke hangē ‘oku ‘ikai ke loko mahu‘inga ke ne ‘a‘ahi ki he Kau Mā‘oni‘oní.

Na‘e faka‘au ‘o puke lahi ‘a Melitoni. Na‘á ne manatu‘i ‘a e ‘uhinga na‘á ne ha‘u ai ki he ‘Otu Filipainí pea na‘á ne lotu ki he ‘Otuá kau ki he me‘a ‘oku totonus ke ne faí. I he pō ko iá, na‘e ma‘u ai ‘e Melitoni ha misi makehe. Na‘á ne ‘ilo‘i na‘e totonus ke ne mavahé atu ki he ‘Otu Mo‘unga Maká.

I he ake pē ‘a Melitoni mei he‘ene puké, na‘e hoko atu ‘ene fononga ki he ‘Tunaiteti Siteití. Na‘á ne a‘u ki Kalefōnia ‘i he ‘aho 4 ‘o Siulai ‘o e 1874, pea na‘á ne fononga leva ki Sōleki Siti.

I he tū'uta 'a Melitoni ki Sōlekí, na'á ne fepaki ai mo ha palopalema: na'á ne lava 'o laukonga faka-Pilitānia ka na'e te'eki ai ke ne lea 'aki ia. Na'e 'ikai ke ne lava 'o fetu'utaki mo ha taha! Ka na'á ne fakakaukau kapau he 'ikai ke ne lava 'o lea ki he kakaí, te ne ma'u 'enau tokangá 'i ha founa 'e taha. Na'e tui 'e Melitoni 'a hono teunga sōtia faka-Sipeiní pea na'á ne felue'aki 'i he ve'ehalá 'i loto kolo. Ne hoko 'ene faka'amú 'o fakatokanga'i ia 'e ha kakai tokolahí! Na'e faifai pea fakatokanga'i ia 'e ha mēmipa 'o e Siasí ko hono hingoá ko Misa Palanisati, ko ha palōfesa 'univēsiti ne lea faka-Sipeini. Na'e tokoni'i 'e Misa Palanisati 'a Melitoni ke ne nofo 'i Sōleki pea na'á ne ako'i kiate ia 'a e ontoongoleleí. Na'e taimi nounou pē kuo papitaiso 'a Melitoni.

Na'e fakafe'iloaki foki 'e Misa Palanisati 'a Melitoni kia Palesiteni Pilikihami 'Iongi. Na'e talaange 'e Melitoni kia Palesiteni 'Iongi na'á ne faka'amu lahi ke ne liliu 'a e Tohi 'a Molomoná ki he lea faka-Sipeiní.

Na'e kole ange 'e Palesiteni 'Iongi kia Melitoni ke ne tokoni ki he ontoongoleleí tu'ua lahi 'a Melitoni Konisālesi Teleiho (1844-1917) 'i Mekisikou pea na'á ne papitaiso ha ni'ihi 'o e kau fuofua kāngalotu 'o e Siasí 'i aí. I he 1886, na'e tokoni 'a Melitoni ke faka'osi 'a hono liliu kotoa 'o e Tohi 'a Molomoná ki he lea faka-Sipeiní.

'ilo'i ne hoko 'a Melitoni ko e tali ia ki he'ena lotú. Na'e pulusi 'a e liliú 'i he 1875. Na'e ui ia ko e *Trozos Selectos del Libro de Mormon* (Ngaahi Peesi ne Filifili mei he Tohi 'a Molomoná).

Na'e mateuteu leva 'a e ontoongoleleí tu'ua lahi 'a Melitoni Konisālesi Teleiho (1844-1917) 'i Mekisikou pea na'á ne papitaiso ha ni'ihi 'o e kau fuofua kāngalotu 'o e Siasí 'i aí. Koe'uhí ko e loto-to'a mo e tui 'a Melitoni, na'á ne tokoni ai ke 'omi 'a e folofola 'a e 'Otuá ki ha kakai ta'e-fa'a-laua. ●

'Oku nofo 'a e tokotaha na'á ne fa'u 'i Iutā, USA.

Na'e ngāue fakafaifekau tu'o lahi 'a Melitoni Konisālesi Teleiho (1844-1917) 'i Mekisikou pea na'á ne papitaiso ha ni'ihi 'o e kau fuofua kāngalotu 'o e Siasí 'i aí. I he 1886, na'e tokoni 'a Melitoni ke faka'osi 'a hono liliu kotoa 'o e Tohi 'a Molomoná ki he lea faka-Sipeiní.

Ko e Ngaahi Fononga Fakafaifekau 'a Paulá

Fai 'e Marissa Widdison

Ngaahi Makasini 'o e Siasi

Hili e toetu'u a Sisuú, na'e fononga 'a e 'Aposetolo ko Paulá ki he tukui fonua kehekehe ke ako'i ki he kakaí fekau'aki mo Sisuú. Na'e 'ikai ha me'alele pe vakapuna he taimi ko iá, ko ia na'á ne lue lalo holo pē! Na'á ne folau vaka he taimi 'e ni'ihi.

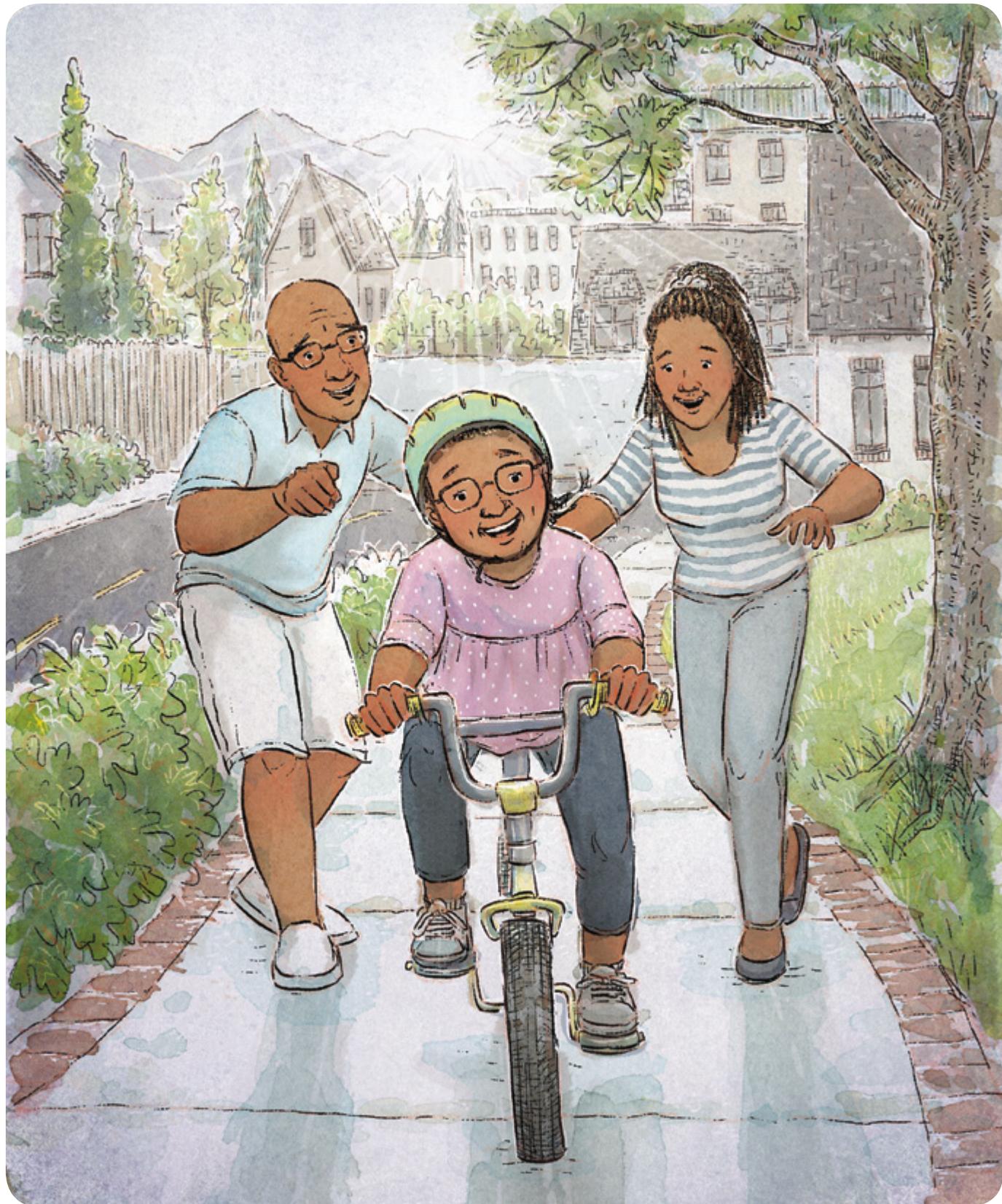

Na‘e ako‘i ‘e Paula ‘a e kakai ‘i he ngaahi falelotú mo e tukui ‘apí. Na‘á ne ako‘i ‘a e kakai ‘i he ‘otu mo‘unga makamaká mo e ve‘ehala ‘i he loto koló.

Na‘e tokolahi e kakai ne ‘ikai ke nau saii‘ia he me‘a na‘e ako‘i ‘e Paulá. Na‘e ‘ave ‘a Paula ki he fale fakapōpulá he taimi ‘e ni‘ihi. Na‘e fa‘a puke ‘a Paula he taimi ‘e ni‘ihi.

Ka na‘e ma‘u ‘e Paula ‘a e tuí ‘i he kotoa ‘o e ngaahi faingata‘a ko ‘ení. Na‘á ne pehē, “Oku ou fa‘a fai ‘a e ngaahi me‘a kotoa pē ‘ia Kalaisi.” Na‘á ne ‘ilo‘i ‘e tokoni‘i ia ‘e Sisū ke ne mālohi.

‘E lava foki ke tokoni‘i au ‘e Sīsū Kalaisi ke u mālohi.
‘Okú Ne ‘ofa ‘iate au, pea ‘oku ou ‘ofa ‘iate Ia! ●

‘E Lava ke Tokoni‘i Au ‘e Sīsū Ke U Fai e Me‘a Faingata‘á

Si'i Ngaahi Mātu'a,

Ko e taha 'o e ngaahi tefito'i pōpoaki 'o e Fuakava Fo'oú ko 'etau malava ke ma'u 'a e nonga mo e fiefia 'ia Kalaisi, 'o tatau ai pē pe 'oku fefē 'etau mo'uú. 'Oku vahevahe 'e he makasini 'o e māhina ní ha fakamo'oni tatau.

- 'I he peesi K4, 'oku fakafiemālie'i ha ki'i tamasi'i 'i he taimi na'a ne misi kovi aí.
- 'I he peesi K8, 'oku manatu'i 'e ha ki'i ta'ahine 'oku faingata'a'ia fakaesino (Down syndrome)'oku 'ofa 'a e Tamai Hēvaní 'iate ia.
- 'I he peesi K15, 'oku ako'i 'e ha pousitā 'oku ala hoko 'a e me'a kotoa pē 'i he tokoni 'a Sisū Kalaisi.
- 'I he peesi K20-23, 'oku tā 'e Paula ha sīpinga 'o e tuí.

'I ho'omou lau fakataha 'a e makasini ko 'ení, fekumi ki he ngaahi founa na'e tokoni'i ai 'e Sisū mo e Tamai Hēvaní 'a e kakai 'i he talanoa takitaha. Te ke lava 'o laine'i 'a e ngaahi fo'i lea 'okú ne fakamatala'i 'a e ngaahi faingata'a ne nau fehangahangai mo iá. Pea siakale'i leva 'a e ngaahi fo'i lea 'okú ne fakamatala'i 'a e tokoni ne nau ma'u. Mou talanoa fakafāmili ki he anga hono to'o 'o e ngaahi faingata'a he taimi 'e ni'ihi, pea ko e taimi 'e ni'ihi 'oku faka-māloha kitautolu ke tau lava 'o ikuna'i e ngaahi faingata'a. Ko e hā pē founagá, 'oku 'ofa 'a Sisū mo e Tamai Hēvaní 'iate kitautolu pea te Na tokoni'i kitautolu!

'Oku mau fakatauange te mou ma'u ha māhina fiefia.

Ko e Kaume'a

Founga ke 'Oatu Ai e Tā Valivali pe A'usia Ho'o Ki'i Tamá ki he Liahoná

'Alu ki he liahona.ChurchofJesusChrist.org pea lomi'i 'i he "Submit an Article or Feedback." Pe 'imeili ia ki he liahona .ChurchofJesusChrist.orgfakataha mo e hingoa 'o e fānaú, tā'u motu'a, kolo 'oku nofo aí, mo e fakamatala fakangofua ko 'ení: "Ko au, [fakahū ho hingoa], 'oku ou fakangofua e Sisū 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mātoni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní ke faka'aonga'i e ngāue 'eku fānaú 'i he 'ū makasini 'a e Siasi, 'i he 'ū uepisaiti 'a e Siasi, mo e mītia fakasōsalé." 'Oku 'ikai ke mau fa'a tatali ke fanongo meiate koe!

Kumi e Liahona 'oku fufuu'i 'i lotó!

FAKAHOKOHOKO 'O E TOHÍ

- K2** 'Ofa ki he Ni'ihi Kehé 'o hangē ko e 'Ofa 'a Sisū 'Iate Kitautolú
- K4** Ko ha Lotu Pē 'e Taha
- K6** Mālō e Lelei mei he Lepāpulika Fakatemokālati 'o Kongokoú!
- K8** 'Oku 'Ikai Ke U Fie Makehe!
- K10** Kau 'Apostolo 'i he funga 'o e Māmaní: 'Oku 'A'ahi 'a 'Eletā Siīvenisoni ki Silei
- K11** Kau 'Apostolo 'i he funga 'o e Māmaní: 'Oku 'A'ahi 'a 'Eletā Lenilani ki he Fānaú
- K12** Ko Ha Tatā Hinehina ma'a Fololeni
- K14** Te U Kei Laukonga Nai?
- K15** Fakakaukau Lelei: 'Oku ou Fa'a Fai 'a e Ngaahi Me'a Kotoa pē 'ia Kalaisi
- K16** Ko e Pole 'o e Temipalé
- K17** Fakahā pea Tala
- K18** Ngaahi Sīpinga Loto-To'a: Ko e Ngāue Tokoni ma'a e 'Eikí 'i he Lea Faka-Sipeiní
- K20** Ngaahi Talanoa Mei he Folofolá: Ko e Fononga Fakafaifekau 'a Paulá
- K23** Peesi Valivali: 'E Lava ke Tokoni'i Au 'e Sisū Ke U Fai e Me'a Faingata'a